

Абади

Էրկալ
Խաչուհ

2016/98
44 E 4

Абали

Ёрқин юлдуз

шеърлар, поэмалар, насиҳатлар

Тошкент – «O'ZBEKISTON» – 2015

УЎК—821.512.133

КБК 84 (5 Қаз)

A12

Тўпловчилар:

Қалдибек Сейданов, Музаффар Аҳмад

Абай

A12 Ёркин юлдуз шеърлар, поэмалар, насихатлар /
Абай; тўпловчилар: Қ Сейданов, М. Аҳмад. Т.:
«O'zbekiston», 2015. —248 б

ISBN 978-9943-28-345-9

Абай Қўнонбой ўғли қозоқ ёзма адабиётининг асосчиси, қозоқ халқининг буюк маърифатнаряар шоири, халқлар дўстлигининг отабини куйчиси

Китобхонларга ҳавола этилаётган ушбу тўпلامда шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти хақида бирмунча маълумотлар берилди. Буюк инсонийликни, меҳр-муҳаббатни, соф сеяги ва садоқатни улугловчи шеърлари, «Искандар», «Маъсуд», «Азим ҳикояси» каби поэмалари, алоҳида чуқур фалсафий аҳамиятга эга бўлган публицистик «Насихатномалар» (45 қорасў)и ҳам шу китобдан ўрин олади. Албатта, бу дурдоналар сизни бефарқ қолдирмайди.

УЎК: 821.512.133

КБК 84 (5 Қаз)

ISBN 978-9943-28-345-9

Alisher Navoiy

nomidagi

O'zbekiston MK

© Қ Сейданов, М Аҳмад, 2015

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2015

2016/98

ИМС

КОЗОҚ ХАЛҚИНИНГ УЛУҒ НАМОЯНДАСИ

Қўнонбой ўғли Абай (Иброҳим) - козок ёзма адабиётига асос солган, ажойиб истеъдод соҳибларидан бири. У XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб, ижод этган козок поэзиясининг ёрқин юлдузидир.

У ҳозирги Шарқий Қозоғистон (аввалги Семипалагинск) вилоятига карашли. Абай туманидаги Чингизтоғ этақларига жойлашган Тўбиқти уруғларидан бўлиб, 1845 йилнинг 10 августида Қашқа булок масканида, ўтига тўқ Қўнонбой оиласида дунёга келади.

Абай Қўнонбойнинг 41 ёшида кўрган фарзандидир. Қўнонбойнинг отаси Ускенбой ҳам, унинг отаси Ирғизбой ҳам бадавлат кишилардан бўлса, энг улкан бобоси Ўлжой ботир киши бўлган.

Абайнинг асл исми Иброҳим бўлган. Аммо онаси Улжон уни эркалатиб, ардоқлаб Абай деган. Абай сўзининг асл маъноси - «авайла», «эҳтиёт бўл» дегани.

Абай ўн ёшга қадар ота-онасининг тарбиясида бўлиб, бошланғич маълумотни ўт овулидаги I абитхон исми мул-

ладан олади. Сўнгра Семипалатинск шаҳридаги мадрасага ўқишга боради. У аввал Абдужаббар, кейинчалик Аҳмад Ризо исмли муллаларнинг қўлида ўқиб, уч йил таълим-тарбия олиб, таҳсил топади.

Бу ерда Абай эртак ва афсоналарни, қисса ва дostonларни кўпроқ мутолаа эта бошлайди. Ҳатто араб, форс ва эски ўзбек тилидаги эртак, афсона, ҳикоя ва дostonларни ҳам зўр маҳорат билан ўқиб савод чиқаради.

Айниқса, Шарк классиклари асарларини алоҳида меҳр билан ўрганиб. Фирдавсий, Низомий, Хўжа Ҳофиз, Алишер Навоий, Фузулий ва бошқа шоирларни ўзига устоз деб билиб, уларнинг асарларидан баҳра олади ва ғазалларини ёдлайди.

Дарҳақиқат, улуг мутафаккирлар ижодини кунт билан мутолаа этиши натижасида, уларнинг дурдоналаридан илҳомланади. Асарларига ижодий ёндашиб, баъзиларига таклидан шеърый асарлар ёзишни машқ қилади. Шунинг учун ҳам у 1858 йили, ўн тўрт ёшида ёзган «Фузулий, Шамсий, Сайқалий» номли шеърида Шарк шоирларининг номларини алоҳида ҳурмат билан тилга олади, уларга ҳурмат изҳор этади

Бунинг устига Абай, ўқиб даврининг сўнгги йилларида Семипалатинск шаҳридаги «Приходская школа» деб номланувчи рус мактабида уч ой ўқиб, рус тилини ҳам мукамал

ўрганишга интилади. Натижада, рус адабиётининг буюк на-
мояндалари бўлмиш А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И.А.
Крилов каби шоирларнинг шеърӣй асарлари ҳам бўлажак
шоирга алоҳида илҳом бағишлайди.

Абай индиғина ўн уч ёшга кирганда, отаси Қўнонбой
уни эл бошқариш мансабини олиб бериш мақсадида
ўқишдан бўшатиб, ўз ояулига олиб кетади. У юртига бор-
ганидан сўнг, 1875 йили Қўнғиркўкча масканида яшовчи
элга бўлис (хоким) бўлиб, халқ бошқариш ишига аралаша
бошлайди.

Абай секин-аста ҳаётнинг паст-баландини англаб, ижти-
мой турмушдаги карама-каршиликларнинг сирини тушуна
боради. Эл-юрт орасидаги зиддиятларни, зўравонликларни,
ўзаро келишмовчиликларни кўчи билан кўради, ҳаётни
ўranaди.

Ҳатто, ўз отаси Қўнонбойнинг халққа нисбатан қила-
ётган адолатсизликларини, зўравонлик - хиёнагларини
кўриб, унга тез-тез қарши чиқишга мажбур бўлади. Энди
у ўз отаси, бадавлат Қўнонбойнинг бирдан-бир ёрдамчиси-
гина эмас, балки адолат байроғини баланл кўтарувчи, адо-
латни ёқловчи, ҳақиқий халқ ҳаётини ҳимоя қилувчи инсон
бўлиб шакллана бошлайди.

Шу туфайли у ўз элида, ўт овулида бўлаётган қирдиқо-
рона ишларга, дов-жанжалларга аралишиб, уларни адолатли

ечишга алоҳида эътибор беради. Лекин бу максатда у, турли-туман карама-қаршиликларга, зиддиятларга учраб, кўп нарсага етиша олмади. Ҳатто ўзи ҳам жабр-жафо чекади

Уз элида кенг авж олган зўравонликлар унга ғов бўлиб, Абайга нисбатан турли бўҳтонлар ҳам ёғдирилиб, ниҳоятда азоб-уқубатларга қолади. Шунинг учун Абай, 1878 йили бўлисликдан умуман воз кечади.

У ўз даврининг зиддиятларини тегин тушунган, ўз замонасининг илгор ғоялари билан кенг қуролланган, гоёт илмли, файласуф шоир сифатида намоён бўлади. Масалан, шоир ўзининг мазкур сатрларида:

*Уз сўзидан бошқа сўзни уқмайдиган,
Оғзи билан ўроқ ўрган ўнкай қиртин»¹
Бош-бошига бий бўлган нуқул қийқим,
Мана, кўр, бузмадимиз элининг турқин!*

деб, ҳеч кимдан чўчимасдан, ҳақ гапни очик тилга олади.

Абай «Юрагим менинг қирк ямоқ», «Молга дўстнинг гами йўк молдан бошқа» каби шеъррий асарларида бойларга, зўравонларга қарши чиқиб, эскиликнинг кирдикорларини ҳам кескин танқид остига олади. Буюк инсоний фазилатларни юкори баҳолаб, адолатсизликни қоралайди. Доимо, қашшоқ-камбағалларнинг тарафдори бўлади.

¹ Қиртин: бечмаъни.

Ҳеч нарсанинг фарқига бора олмайдиган, бепарво, саводсиз, нодон инсонларни танкид остига олади Масалан, у:

*Қозоғим, шўрлик юртим, вайрон юртим!
Қоронғида йўл топмай, ҳітрон юртим!
Ёмон билан яхшини фарқ қилмамай,
Оғзида ҳам қон, ҳам мой, сарсон юртим. –*

дейди ва кечаю кундуз азоб-уқубатлар чекиб юрган козок халқининг, оддий меҳнат кипиларининг аянчли турмуш тарзидан хабар беради. Масалан, куйидаги мисраларга нътибор қилинг :

*Тунда уйқунг бузилар, кундуз кулқинг!
Дароингга им бўлмайди малу мулқинг.
Очқўжан, тамағирсан, қурумсоқсан,
Бор савлатинг бошингга кийган тулқинг*

(Миртемир таржимаси)

Халқнинг саводсизликдан, илмсизликдан кўраётган азоб-уқубатларининг асосий сирларини, нодонликларини шу тарика очиб ташлайди.

Доимо ўқиш ва изланишда бўлган Абай билимини оширишни ҳамма нарсадан афзал билади. У 19 ёшида ўзининг «Алифбо» номли шеърый асарини ёзиб, унда козок халқини маърифатли, илмли бўлишга ундаган эди.

Абай Семипалатинск шаҳридаги «Приходская школа» мактабида уч ойгина ўқиб, таҳсил олган бўлса-да, кейинчалик ҳам рус тилини яна пухта ўрганишга алоҳида эътибор беради.

Бунинг устига, Петербургдан козок саҳросига сургун қилинган исенкор Е.П. Михаэлис билан яқиндан танишиб, дўст бўлади. Унинг маслаҳатига кўра, рус адабиётининг буюк намояндалари бўлмиш В.Г. Белинский, Н.С. Чернышевский, А.И. Герцен, И.С. Тургенев, М.Ф. Достоевский, Добролюбов, Салтиков-Шчедрин, Л.Н. Толстой, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И.А. Крылов асарлари билан кенгрок танишади, мутолаа қилади, баъзиларининг шеърий асарларини козок тилига ўгириб, халқнинг маънавий мулкига айлантиради.

Ҳатто у, Арасту, Сукрот, Афлотун, Гегель каби машҳур файласуфларнинг асарларидан ҳам баҳраманд бўлиб, Герб адабиётининг классиклари Байрон, Гёте каби ижодкорларнинг шеърий асарларини севиб ўқиб, козок тилига таржима қилишни кўнглига тугади.

Абай 1884—1885 йилларга келиб, ҳар гомонлама билимли, ғоят адолатли тарбия топади. Натижада, унинг кенг дунёқараши шаклланиб, ҳаётга бўлаётган турли-туман ўзгаришлари а танқидий кўз билан қаровчи улкан шахсга айлана бошлайди.

Тўғри, шеър ёзишни ёшлигиданок машқ қила бошлаган Абай, эл орасидаги адолатсизлик, зўравонликдан нолиб, кўп вақтгача кўлига қалам олмай кўяди. У ёши 40 дан ўтган чоғида, 1886 йилдан бошлаб астойдил ижодий иш билан шуғулланиб, ижод қилишга алоҳида аҳамият беради. Шунинг учун ҳам у: «Ёшим шу ерга етгунча яхши яшадимми, ёмон яшадимми, ҳар қалай, яшадим. Умримнинг кўпи кетиб, ози қолди, бошимдан не-не савдолар кечмади: олишдим, юлишдим, айтишдим, тортишдим - хуллас, бошга тушганини тортидим» – дейди ва: «Мана, энди ёшим қайтиб, қаридим, хоридим, ҳамма қилиб юрган ишларимда маъно йўқлигини, ҳаммаси шунчалик бир гап эканлигини кўрдим, билдим. Хўш, энди қолган умримни қандай қилиб ўтказсам экан? ..» - деб, ўзига саволлар беради.

У фақат ижод қилишни асосий мақсад деб билади ижоди туфайли қозоқ халқининг асл фарзанди сифатида кенг танилади.

Бунинг устига Абай, шеърини асарлар ёзишга онда-сондагина тўтибор бериб, бир неча шеърлар ёзган бўлса ҳам, уларни ўзининг номидан эмас, балки замондоши Кўкбой билан Жусиббек Шайхислом ўгли номидан «Дала уалияти» газетасида эълон этганлигини кўрамыз.

Тўғриси, Абай кўзи очигида ўз асарларининг ўз номи билан чоп этилганлигини кўрган эмас. Лекин унинг илк

«Шеърлар» тўплами, 1909 йили Абай вафотининг 5 йиллиги муносабати билан Какитой Искок ўғли томонидан, Петербург шаҳрида чоп этилган бўлса, иккинчи «Шеърлар» китоби 1916 йили Оренбургда Самад Абиш ўғли томонидан, учинчиси эса 1922 йили Тошкент билан Қозон шаҳарларида нашр этилади.

Шоир ижодий фаолиятига алоҳида назар ташласак, унинг ҳаётидаги энг сермахсул ижод этган даври 1886–1889, 1895 йиллар эканлигини кўрамыз. У ҳаёти давомида водонликларни кўп кўрди. Бу Абайнинг «Илм топмай мактанма», «Ёшликда илм бор деб ўйламадим», «Бозорга, «Бозорга, караб турсам, ҳамма борар», ҳамма борар», «Назарга», «Кўкбойга» каби шеърларида ифода топган.

Унинг «Қозоғим, шўрлик юртим, найрон юртим», «Бойлар юрар молин кўргалатиб», «Адашганинг олди жўн», «Кўнглим қолди дўстдан ҳам, душмандаг ҳам», «Сизга ким илм берар, ёнмай ётиб сўнсангиз», «Дунё ҳам, мол ҳам – илмга кўнгили берсангиз» каби ва бошқа шеърий асарларида халқни маданиятга, илм ва маърифатга, буюк инсоний фазилатларга даъват этади.

Шунингдек, унинг 45 та катта-кичик хикоячалардан иборат, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган «Нақлия сўзлари», насиҳатлари қозок халқининг ривожланиш та-

рихида алоҳида аҳамият касб этади. У 1889 йили 54 ёшида козок халқининг тарихига оид «Козок халқининг келиб чиқиши ҳақида мухтасар сўз» номли илмий-тарихий мақоласини ёзиб, козок халқининг келиб чиқиши тарихи ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдиради.

Абай хассос ижодкор, у доимо келажакка катта умид билан қараб, козок халқининг ҳаёти ёрқин, турмуши фаровон бўлишини орзу қилди ва шунга ишонч билдирди.

Бир умр адолатсизликка, ҳақсизликка, ноҳақликка қарши курашиб келган Абай, маълум лавр бу курашда ўзининг ёлғизлигини ҳам сезади ва авлодларга қарата:

*Чангалзор, чақалақзор ерда ўсдим,
Минг-ла ёлғиз курашдим, гина қилма!*

дейди.

Уз ўрни келганда шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, Абайдан бизгача 200 га яқин шеърин асарлари билан 3 та достони («Искандар», «Азим ҳикояси», «Маъсуд») етиб келган.

Умуман, Абайнинг шеърин асарларида козок халқини илм-маърифатга, инсонийликка даъват этувчи тоялар билан бир қаторда, соф севгини, дўстлик ва биродарликни

ардокловчи, чин дилдан жушиб куйловчи асарлари ҳам мавжуддир. Бу борада унинг «Йигитлар, ўйин арзон, кулги киммат», «Эй муҳаббат, эй дўстлик», «Қиз сўзи», «Йигит сўзи», «Ошиқ сўзи – тилсиз сўз», «Баъзан тушар кўнглимга», «Ошиқлик ва хуморлик – бу икки йўл», «Сен мени не этган?...», «Ёшлиқ алангасиб қайдасан?», «Илмидан чиққан сўз» каби шу ва бошқа шеърларини эсласак, 1882–1885 йиллари А.С.Пушкиндан «Татьянанинг Онегинга ётган хати», «Татьянанинг кирдаги кўшиги», «Татьянанинг сўзи», «Онегин сўзи», М.Ю. Лермонтовдан «Бородино», «Қам сўзлай, ишонай», «Кўнглим менинг» каби ва бошқа асарларини қозоқ тилига таржима этганлигини ҳам гилга олиш кифоядир.

У ўзининг бадиий жиҳатдан бақувват шеърый асарларида дўстликсиз, муҳаббатсиз ҳаёт бўлиши мумкин эмаслигини эслатиш билан бир қаторда, «ҳаётда инсон инсонни севмасдан, жамият учун астойдил хизмат қилмасдан яхши яшаш мумкин эмас» деген гояларни ҳам илгари суради

Абай ўзининг «Улан – сўзнинг подшоси, сўз сараси» деб бошланадиган шеърый асарида, ўз замонасида маза-матрасиз шеърлар ёзиб, «шоирман» деб юрган ижодкорларни ҳам кескин танқид остига олади. Нағижанда, ўлан сўзга ҳам, шоирларга ҳам алоҳида юксак талаблар қўяди. Масалан у:

*Ўлан – сўзнинг пошшоси, сўз сараси,
Қийиндан қийилтирар эр донаси.
Тилга енгил, юракки илиқ тегиб,
Тел-текис, силлиқ келсин айланаси.*

*Сараланмай булганса сўз ораси,
Бу – оқиннинг билимсиз – бечораси
Ҳам оқин, ҳам тингловчи кўли нодан,
Сўз танимас бул юртнинг бир пораси*

лейди, сўз саънатига алоҳида аҳамият бериб.

Абай буюк шоир бўлиш билан бир каторда, ажойиб композитор ҳам эди. У козок халқ куйларини севиб, алоҳида ардоклаб, ўзи ҳам бир нечта куй басталаган, уларни ижро ҳам этган ажойиб истеъдод соҳибидир

Абай ўзининг бир канча шеърларини ҳам козок халқ куйларига жўр килиб, ўзи алоҳида ижро этган сермахсул калам соҳиби бўла олди. Ундан колган йигирмага яқин куй ҳалигача козок кўшиқчиларининг репертуарларидан тушмай келади.

Ана шундай ажойиб инсон, козок халқининг буюк маърифатпарвар шоири, хассос калам соҳиби – Абай Қўнонбоев 1904 йилнинг 23 июлида, 59 ёшида оламдан ўтади. У яратган ажойиб асарлар, илгари сурган гоълар ўз халқи орасидагина эмас, балки умумтуркий халқлар ўртасида ҳам, шу

жумладан, кардош ва қондош ўзбек халқи маънавиягида ҳам кенг ўрин олгандир.

Абай ўланлари, ўғит-насихатлари, дostonлари ҳар бир ўқувчига ўз отасининг насихатидек ўринли ва мароқли эшитилади. Шунинг учун бўлса керак, Абай асарлари ўзбек китобхонлари орасида алоҳида ҳурмат билан тилга олинади. Масалан, ҳассос шоир Миртемир ўзининг «Кўз устига, кош устига» номли мақоласида: «Улуғ Алишерга қўл берган Абай Қўнонбой ўғли, ўз навбатида, козок ёзма адабиётининг бобоси, козок халқининг даҳо фарзанди, улуғ шоири, асл ўғли даражасига кўтарила олди» - дейди ва сўнгра Абайни устоз сифатида таниб, асарларини козок тилида марок билан ўқитганлигини алоҳида қайд этади.

Кези келганда шуни уктириб ўтиш лозимки, Абайнинг ўзбек диёрига кириб келиши, ўзбек китобхонларининг севимли шоирига айланиши, XX асрнинг 20-йиллари бошларига тўғри келади. Чунки, бу йилларда Тошкентда козок тилида «Ақ жол», «Жас алаш», «Сана», «Жана ўрис», «Жас кайрат» каби газеталар билан журналлар, «Кедей ай-наси» номли альманах ҳам, чоп этилиб турган. Масалан, 1921 йили «Ақ жол» газетасининг 19 июнь сонида Абай Қўнонбоевнинг «Абдурахмонга», 1922 йили «Инқилоб» журналида «Одамнинг баъзи пайтлари» номли шеърлари

эълон қилинади. Унинг устига, шу йили Абайнинг «Шеърлар» тўплами Тошкентда қозоқ тилида чоп этилади. Ҳатто ажойиб олим Абдурахмон Саъдий 1923 йили «Ақ жол» газетаси саҳифасида «Абай» номли мақоласини эълон қилиб, унда Абайнинг 1916 йили Оренбург шаҳрида чоп этилган «Абай гермеси» номли тўплами билан 1922 йили Тошкентда нашр этилган «Шеърлар» тўпламини ўзаро солиштириб, ҳар иккала тўплам ҳақида фикр ва мулоҳазалар билдиради.

Ўрни келганда шу нарсани алоҳида гаъкидлаб ўтиш лозимки, 1945 йили улуг шоир Абайнинг 100 йиллиги Қозоғистон бўйлаб кенг нишонланади. Бу тадбирда Ўзбекистондан бир гуруҳ делегатлар, шу жумладан, Ойбек, Гафур Ғулом, Абдурахмон Саъдий, Ҳоди Зариф ва Миртемир иштирок қилдилар.

Бу ҳақида Миртемир ўзининг «Шингил тсдалиқлар» номли хотира-мақоласида шундай ёзади: «Олматага биринчи боришимиз. Абайнинг 100 йиллиги бўлди. Ўшанда Мухтор ога ва Собит оғалар кутиб олганди. Қозоқ табиати, қозоқ юрти нечоғлик асл ва сеҳрғар. Нечоғлик оромбахш ва дилрабо! Ҳар сарви соясида ё арча ёнида тўхтаб, хаёл сургинг, ҳар чечак олдида тиз чўкиб ўпгинг келади, ҳар булоқдан ҳовучлаб сув ичгини, ҳар чўпон ўтовидан кимчи тотиб, суҳбат кургинг келади. Шоир қозоқ ўлкасини ва

унинг буюк намоянадаларини шу тарика ҳурмат билан тилга олади.

Қозоғистоннинг бой табиати, одамларининг меҳмондўстлиги, Абайга бўлган меҳр-муҳаббати шоир қалбини тўлқинлантириб, у шеърини сатрларга ҳам айланади. Миртемир, Абай хайкали ёнида гуриб, ўзининг «Абай бобой» номли ажойиб шеърини яратиш имконига мушарраф бўлади. Масалан, у:

*Олатов чўққисига қўнгандай ота бургут,
Олмаота ўртасида турибди у барҳаёт.
Гўё, ҳамон элига сўзлар ҳикмат ва ўғит,
Ҳамон ўланлар тўқиб, ўқимоқда ўлмас зотдай.*

деб, улуғ Абайнинг барҳаётлигини ёрқин сатрларда меҳр билан жўшиб куйлайди.

Дарҳақиқат Абай, йиллар оша ўзбек китобхонларига ўз шоирларидек сингиб, ўзбек халқининг ҳам ажойиб фарзанди сифатида алоҳида улуғланмоқда. Бу ўринда Абайнинг 1922 йили Тошкентда қозок тилида чоп этилган «Шеърлар» тўплами билан, унинг 100 йиллиги арафасида Тошкентда 1945 йили нашр этилган «Шеърлар» тўпамини, унинг устига 1960 йили Қозоғистонда ўзбек адабиёти ва маданиятининг ўн кунлиги муносабати билан ўзбек тилида нашр этилган

«Танланган асарлар»ини, шунингдек, 1970 йили Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан босилган «Шеърлар ва поэмалар»ини эшлаш кифоядир

Шоир асарларини ўзбек тилига таржима этишда Уйғун, Миртемир, Асқад Мухтор, Қуддус Муҳаммадий, Жуманиёз Жабборов каби шоирларнинг хизматлари таҳсинга сазовордир

1995 йили ЮНЕСКО қарори билан шу йилни «Абай йили» деб аталиши улуг шоирнинг 150 йиллиги бутун жаҳон бўйлаб кенг нишонланишига сабаб бўлди. Натижада, буюк сиймонинг ёрқин кийфаси жаҳон халқлари орасида, шу жумладан, туғишган ўзбек халқи орасида ҳам алоҳида улуғланди. Шу йили ажойиб таржимон Носир Фозиловнинг «Қозок адабиётининг фаҳри» сўз бошиси билан «Абай» номли шеърлар, поэмалар ва насихатлари таржима этилиб, ўзбек китобхонларига ҳавола этилди. Ҳозирги кунда Абай асарларини таржима қилиш, тарғиб этиш ишларида М. Мирзо, Музаффар Аҳмад, Абдулла Рустамов каби шоир ва таржимонлар, адабиётшунослар ҳормай-толмай хизмат қилмоқдалар.

Бугунги кунда, Ўзбекистонда Абай номи билан аталадиган бир қанча қозок мактаблари бор. Тошкентда Абай кўчаси мавжуд ва у Алишер Навоий номи билан

2016/58
4464

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

туташади. 2013 йили Тошкентда Қозоғистон элчихона-
си янги биносининг олдида. Абай хайкали ўрнатилди. У
халқларимизга карата: «Азизлар! Бу дунёда дўстликдан
кучли ҳеч нарса йўқ. Шундай экан, доимо дўст, иноқ, ахил
бўлиб яшанглар!» – деб тургандай гўё.

Қалдибек СЕЙДАНОВ,
адабиётшунос олим

Меропар

БУРГУТЧИ

Қор ёкканда бургутчи чикар овча,
Тошдан тулки топилар пойлаганга.
Яхши от тотув йўлдош бир ғанимат,
Яхшидир ихчам кийим овчи одамга.

Бирданига йўликса тулки изи
Ахтариб овчи ҳар ён кўз солганда.
Бургутчи тоғ бошида, кўлда бургут
Кетган изни синчиклаб пайқаганда

Тумағини бургутчи бошдан олар,
Кирон куш кўзи кўриб иштилганда
Паст учсам тулки ўрлар кутулар деб,
Учади кўз ўйнатиб тик осмонга.

Кўриб, тўхтаб қолади қочган тулки
Кутулмасин билган-чун бўш қочганга,
Оғзин очиб қақақлаб, тишин кайраб,
У ҳам кураш қилади чивил жонга

Қизикар шунда овчи, завққа тўлиб
От қўяр қарамай ҳеч йиқилганга.

Қирк пичоқ-ла гижиниб турган тулки,
У ҳам ўнгай ёв эмас зўр қиронга.

Сақкиз найта қўлида кўз олмасдан
Ботир ҳам ташланади у қурбонга.
Қанот, думи шувиллаб ишқиради,
Кўкдан қирон яшиндай қуйилганда.

Ярк-юрк этиб иккови олишади,
Якка ботир чиккандай жанг майдонга,
Бири ҳаво, бири ер ёввойиси,
Одам учун ботишар қизил қонга.

Қор – оппоқ, бургут - қора, тулки – қизил,
Ухшайди гўзал сувда чўмилганга.
Қора сочин кўтариб икки бармоқ.
У ҳам билқ-билқ этмасми сийпаганда.

Оппоқ эт, қип-қизил бет яп-яланғоч.
Қора соч қизил юзни яширганга.
Куёви ар, қайлиғи гўзал бўлиб,
Яна ўхшар тор тўшакда ётишганга.

Ягрини орқасидан билкиллайди,
Қирон буклаб остига дал босганда.

Кизда кандай лаззат бор жон 1отмаган?
Сулуви бул замоннинг тек ётмаган.
Ўн саккиз-ўн тўққизга келгандан сўнг
Олмаси ўпка¹ бўлар қўл ботмаган.
Буларнинг қай бирининг миназлари²
Ҳеч нарса кўрмагандай буртақлаган³.
Қай бири чехрам яна очилсин деб,
Ўринсиз одамларга илжайган ҳам.
Аввалдан сулув ўрни бизга маълум,
Юрт мактаган йигитни киз ёқлаган.
Қай йигит мактанишга қилиқ қилмай,
Вужуди камтарликла сир саклаган
Қай йигит орсизлик-ла уятсинмай
Қўли етмас нарсага тиртақлаган.⁴
Ўринли ишга юриб, ўй⁵ топмаган,
Ё бўлмаса юмуш қилиб, мол боқмаган.
Хосиятли бўлмайди ундай йигит,
Анчайин бекор юриб булгақлаган.

(1884)

¹ *Ўпка* – ўпкадай юмшак демокчи.

² *Миназ* – феъл-атвор, характер.

³ *Буртақламок* – позлвна уялмок

⁴ *Тиртақламок* – беҳуда характер қилмок.

⁵ *Ўй* – бу ерда ақл-фаросат, одоб маъносиде.

* * *

Ёшликдан билим излаб югурмадим;
Хайрин билдим, бироқ, юз ўи ирмадим.
Ун айганда карасам кўлим курук,
Кечикиб кўл чўздиму, улгурмадим.

Билимсиз қолганимга ким гуноҳқор?
Изласам бўлармидим мунчалик хор?
Одамзод тасаллиси фарзанд экан.
Фарзандимни билимга қўймадим зор

Мадрасага бердим мен адаб учун,
Билим учун, наинки мансаб учун!
Ўзим ҳам юксакларга қанот қоқдим,
Айб бўлмас орзу учун – талаб учун..

Ким айтар: ёмон бўлдим, йўлдан қайтдим?
Қозоққа ширин-ширин ўлан айтдим;
Ўланда ҳеч ким менга тенг келмади,
Лекин қадрим тополмай, йиғлайман жим...
(1885)

* * *

Йигитлар, ўйин арзон, кулки қиммат,
Иккиси икки нарса сир ва сумбат.
Тилда эмас, қалбдан дўст бўларлик.
Киши бўлса ярайди қилса суҳбат.

Бир хил одам типлар уйдан чиққанича,
Бир хил одам кулок солар уққанича
Сўз маъносин тушунарлик бир хили бор.
Мағзин чақар ҳар бир сўзни ўз холича.

Чин юракдан севса экан қимни севса,
Уз сўзида турса экан ёнса, қуйса.
Бир хил назик ишак каби бўз болалар,
Арзон бўёқ каби айнир бир нам тегса

Бўз болага келишади талабчанлик,
Хушфеъллик, хунар билиш ва ишчанлик
Баъзи йигит сиртидан хуш кўринар,
Қилган иши мактанчоқлик ва манманлик.

Шу ажойиб кунларингни тотув ўтказ,
Етишмаса бирингники биринг етказ.

Беғараз, иноқ бўлгин, чин кўнгилдан,
Хиёнатли бўлишликни дилдан кетказ.

Бир ерда бирга юрсанг бошинг кўшиб,
Бир-бирингга сўзлагин қалбдан жўшиб.
Бир-бирингни ҳурмат этгил, иззат этгил,
Турмагин бир-бирингдан қўркиб, чўчиб.

Чин дўстлик, суҳбатдошлиқ улуғ ишдир,
Бунинг кадрин ноқобиллар билмас ҳеч бир
Чин инсон ортдан сўзлаб, қулиб юрмас,
Ўзгаларга тинҳор-зинҳор етказмас сир

Бадавлат йигитман, деб ҳамон бўлмас,
Ёнгилтаклик қилсанг сира кўнгил тўлмас,
Эр йигит ўз йўлини толиб юрсин,
Ҳаром томоқ бўлсанг агар, бахтинг қулмас.

Бирояни ҳусни бор деб яхши кўрма,
Беқарор нафсинг учун чоғиб юрма.
Хотин яхши бўлмайти ҳусни билан,
Хулқини яхши билмай кўнгил берма.

Кўп чидамас арзон мато тездан тўзар.
Уткинчи енгил ҳавас, дилни бузар.
Кунда кўрган бигта бетдан кўнгил қолса,
Қилни қирк ёрган доно доим ўзар.

Юра ингнинг тулкизин хатдай танир.
Қандайча сездирмайди сўкса томир
Ёринг учун жонингни фидо қилиб –
Юрагингни билса, албат, қилар сабр.

Ха деганда кўринар сулув ортик.
Билин, кўпи уларнинг бўлар инжик.
«Бетим борда, бетимга ким чидар» деб,
Бири роса бини қўяр, бири тантик.

Ақл керак, иш керак, хулқ керак,
Эр уялар иш қилмас бўлса тийрак.
Шилта, шилқим, лўттибоз бўлса агар,
Ундайларга дўст топилар жуда сийрак.

Хотининг сени суйса, сен уни суй.
Бирга ёниб, бирга шодлан, бир ўтда куй.
Эр ақли, хотини доно, лобар,
Готув бўлиб яшаса гуллайди уй.

Йўк бўлса хотинингнинг четдан ёри
Ва бўлмаса хулқининг кирдикори.
Кўнгли тоза, калби соф бўлса бир гул,
Ҳамон бирга боришар бахт сари.

Безанган, моли кўп, деб бойдан олма,
Йўксил кизи арзон, деб ҳеч хўрлама.
Ори бор, ақли бор, номуси бор,
Ота, она кизидан ғофил қолма

Уйингга тотув тенгдош келса кириб,
Қовоқ солма сен уни иймантириб
Эри севган кишини у ҳам севсин,
Хизмат қилсин кўнгли топ-тоза юриб

Боадаб, очиқ кўнгиб бўлсин ўзи,
Маъноли, дил оғритмас бўлсин сўзи.
Сен уни ҳурмат қилиб сўзлаганда,
Хотинингда бўлмасин унинг кўзи.

Дўст бўлади бугун тотув, эртан ботар –
Қалбингга. Ҳамма иши сени сотар.
Юрагида бузуклик йўк, хиёнат йўк
Чин дўстни кўнгиб очиқ кимса топар.

«Фойда» деб, «мол» деб туғилар эндиги ёш,
Меҳнат қилиб, терин тўкиб ҳеч ишламас.
Ёймачилик қилар ўзи қулки бўлиб.
Олса бермас, ҳамон унинг кўзи тўймас.

Савдо иши кимор каби – олиш, бериш,
Кўп кишининг қилган касби, мана иш.
Бири фойда талашиб, бири алдаб,
Довлашиб, уришиб, синдирар тиш.

Ёш болалар тез прада дўстлашади.
Жуда яқин, инок бўлиб олишади.
Бир-бирини қучоклаб, хайқиршиб,
Уйин битар чоғида солишади.

Биттаси йиглаб келса уйи томон,
Ота-она шовкин солар ундан ёмон.
Тотувлига қуриб кетсин, ўйини ҳам,
Худди шунга ўхшайди ушбу замон.

Ёмон дўстлик қазийди ўзингга гўр.
Ишонсанг унга, бир кун бўласан хўр.
Ори бор, уяти бор тўрға ишон.
Узи зўрнинг бўлади ҳиммати тўр.

Қозокнинг қайси элининг бор сараси,
Қилт этсанг доим тайёр бир жаласи.
Хулкининг бир белгиси тухмат қилиш,
Йўқ бўлса ҳам беш бериб олти оласи.

(1886)

* * *

Қаридик, гамга ботдик, уйқу сергак,
Аччиғинг худди захар, ўйинг кўлмак.
Дардлашишга киши йўк сўз укарлик,
Ким кўнгилни кўтариб бўлар эрмак.

Ёш – қарир, йўк – тугилар, тугилган – ўлар,
Такдир йўк, ўтган умр қайтиб келмас;
Босган из, кўрган кизик қола берар,
Бир худодан бошқанинг бари ўзгарар.

Мард иши ақлга кирмас, бўйни енгар,
Хунарсизнинг қилиги чала кўрар.
Чия ўйламай берилиб бир иш қилмай,
Эринчоқ оқибатда кўнга кўнар

Ёмонлар қилолмайди ҳалол эмгак,
Ғарлик, ўғрилик қилиб қулар тоза,
Ҳаром ишдан ёмонлик кўрмай қолмас,
Минг қув синмас, бир қуни синар қўза.

Одамзод тирикликни давлат билсин.
Ақл топсин, мол топсин, ҳалол юрсин.

Икковининг бири йўк, овул кезиб,
Хўрланиб, бекорга кун ўтказмасин.

Нодонлар бўш сўзларга кулок солар.
Чин сўзнинг фойдасидан четда колар.
Рост сўзнинг ҳеч билмайди хосиятин,
Чинни қўйиб, йўк сўздан лаззат олар.

Ақлик қора қилни қирққа бўлар,
Ҳар нарсага ўзидай баҳо берар.
Нодон киши ҳеч нарса билмай туриб,
Мақтаниб, кўча-кўйда кўкрак керар.

Халққа ичидан ёв, сиртдан кулар,
Тиригида дўстин сўкиб, ўлса йиглар.
Бир-икки йўли бўлган киши кўрса,
Худо севиб яраган ушбу деяр.

Эл бузилса топади, шайтон ўрнак,
Фаришта пастга тушиб, қайгу емак
Узимнинг истагимдан бўлди демай.
Енгдинг-ку, деб шайтонга қилар кўмак.

Қўлдан келса берарми юрт бошкармоқ,
Ҳалоллик, ҳаромликни ким тенг кўрар?
Шухрат учун ғайратсиз бўлиш бўлмоқ,
Итдай бўлиб ўзига сўз келтирар.

(1886)

Қозогим, шўрлик юртим, вайрон юртим!
Қоронғида йўл топмай, хайрон юртим!
Ёмон билан яхшини фарк қилолмай,
Оғзида ҳам кон, ҳам мой сарсон юртим!

Қарасам, ажабтовур юзинг сенинг,
Нечун ахир, алдамчи сўзинг сенинг?
Доноларнинг ҳикмати писанд эмас,
Ғофил қолган, адашган ўзинг сенинг!

Тунда уйқунг бузилар, кундуз – кулқинг,
Дардингга эм бўлмади молинг мулқинг!
Очкўзсан, тамақорсан, қурумсоқсан,
Бор савлатинг бошингга кийган тулқинг...

Бий бўлди кийким бойлар бош-бошига,
Доғ солди, захар солди юрт ошига,
Қўрқаман, асоси йўқ кўр синг ари,
Элим унар бузуклар алдашига!..

Оталари а ўхшамай қолди турқинг,
Ёширай, мунча кетди, элим, хулқинг!
Бирлик йўқ, барака йўқ, бузилди феъл,
Қани йиққан давлатинг, бокқан йилқинг?

Элат билан элат ёв бийлик учун,
Оға билан ини ёв сийлик учун,
Қолоғим, ўз-ўзингни ўнгламасанг,
Бадбахт кунга қолмасми тақдир бутун?

Мен нетай, ахир кимга умид боғлай?
Қўрқок куллар юртида не бахт чоғлай?
Бир йўлчи топилмасми сарсон элга,
Мен излай, мен ахгарай, мен сўроқлай...

(1886)

Бозорга, караб турсам, ҳар ким борар,
Излагани на бўлса шу топилар.
Биров овқат олади, биров маржон.
Ҳар кимга бир хил нарса бермас бозор.

Ҳар кимнинг излаган бир нарсаси бор.
Чамалаб оқчасига шундан олар.
Биров укмас бу сўзни – биров уқар.
Баҳосин фаҳм қилмай хайрон қолар

Сўз уқар ушбу кунда киши борми?
Демайман сўзим юртга бирдай ёқар
Ёзган сўнг ерда қолмас тешиқ мунчок.
Бировдан биров олиб, элга тарар

Бир кишимас, ёзганим ялли юрт-қу,
Ғижинмаёқ, чироқлар, уқсанг ярар
«Ит маржонни на қилсин» деган сўз бор.
Дили ўтли йиғитлар бир ўйланар

(1886)

* * *

Пошшо худой, сифиндим
Аввал бошда ўзинга.
Ёв ёқадан олганда
Жон кўринмас кўзима.
Арғин, найман¹ йигилса,
Хайрон қолган сўзима.
Ҳикмат сўзим хор бўлди,
Тўбиктининг ҳезига.
Самородний² сари олтин
Савдосиз берсанг, алишмас
Шалдираган жезига.
Шилдирук сари камка³ни
Садағанг кетгир, сўрайди
Самарқанднинг бўзига.
Қасалли тугун ечилса,
Манман бўйин кесилса,
Келиб қолар ўзига.
У ҳам худо бандаси,
Тушмай кетар дермидинг
Тангрининг қурган тезига⁴

(1886)

¹ *Арғин, Найман* уруг-қабилла номлари

² *Самородный (русча)* асл ёмби.

³ *Қамқа* ипак мато.

⁴ *Тез* – бу ерда, тез айланадиган чархпалак, деган маънода.

■ ■ ■

Хўп ўйландим, тўлгандим,
Айбларим қўлга олдим.
Хулқ-атворга кўз солдим,
Текширай деб ўйландим.
Ўзимга ўзим ёкмадим,
Энди қайга сига олдим?
Ўзим истаган хулқ-атвор,
Уларни қалай тия олгум?

Бўйдаги айбим санасам,
Тоғ тошидан оқ эмас
Юрагимни пайқасам,
Игначалик тоза эмас.
Арчиб олиб ташлашга
Тўрда турган сот эмас
Бари - ўзимникидир,
Тангри солган ноз эмас

Шунчалар аҳмоқ бўлганим –
Кўринганга кизиқдим.
Адолатли юракнинг
Адолатин бузибдим.
Ақл билан умиддан

Обдон умид узибдим.
Ҳийла, амал, шумликни
Марвариддай тизибдим.

Ялмоғиздай аланглаб
Ор-уятдан кечибман
Қувлик, шумлик, хийлага
Қуладиндай¹ учибман.
«Сиз биласиз» деганга
Кунга куйиб, пишибман.
Мақтанмасни мақтаниб,
Дебманки: «Мен – пишиқман».

Қуладин — қуш номи.

Интернатда ўқийди
Талай қозоқ боласи.
Еш ўспирин, кўкўрим,
Гўё қўлнинг саласи¹.
Болам закон билди деб
Қувнар ота-онаси.
Уйига келмас уларнинг
Шариатга чаласи.
Рус тидини, ёзувин
Билсам дейди талаши.
Прощение² ёзишга
Тиришар келса чамаси
Инсофсизга не керак
Ишнинг оқу қораси
Нон топмаймиз демайди
Бўлинса элнинг ораси.
Иждихотсиз³, меҳнатсиз
Топилмас илм сараси.
Оз билганин кўпсинса
Кўп қозоққа эсинса

---

¹ Сала – ховуч, қафт.

² Прощение (рус) – Кечириш, авф этиш, гуноҳидан ўтиш

³ Иждихот (араб) – жаҳд, таярат, интилиш.

Кимга тегар панаси?⁹
Урис-ку терс айтмайди,
Ёмон бўл деб уларни.
Қони бузук ўзи ўйлар
Қув ёки шум бўларни.
Ўрисда колар жаласи¹.
Бу ишга ким виноват?
Ё Семейнинг калъаси?
Ё қозокнинг оласи?
Ўйида йўқ бирининг
Салтиков ё Толстой
Ё тилмоч, ё адвокат
Бўлсам деган барида ўй.
Кўнглида йўқ санаси².
Акли кимнинг бор бўлса,
Демас буни тил аччи(қ)
Айтингиз-чи, бўлсангиз
Здравомыслящий,³
Акл айтмасми оғаси?
Фойда ўйлама, ор ўйла.

Жала – тухмат, шубҳа, гумон.

Сана – акл, идрок, ақоват

¹ *Здравомыслящий* - соялом фикр кўригувчи, ўйлаб иш қиладиган, ҳалол одам (рус).

Талаб қил ортиқ билишга.
Ортиқ билим – китобда,
Эринма ўқиб кўришга.
Военный¹ хизмат излама,
Ялтирок кийим кийишга.
Бўш мактовга тушай деб,
Бескор кўкрак керишга.
Хизмат қилма ўязга²,
Ёнмай ётиб сўнишга
Қалай сабр қиларсан
Гуноҳсиз кунда сўқишга?
Хунарсизнинг қилиғи -
Тўғри сўзин айтолмай,
Яхшиликка ботинолмай,
Хўрлик ила чиришга.
Оз оқчага ёлланиб,
Ўнгмас ишга алданиб
Йўл тополмай юришга.
Олис бўлса-да, излаб топ
Коренной³ ишга киришга.
Ҳалол юриб, ҳалол тур,

---

¹ *Военный (русча)* – ҳарбий.

² *Ўяз (русча «уезд»)* – уезд ҳокими.

³ *Коренной (рус)* – асосий касб, оилаги боқадиган кўлингдаги ҳунар, деган маъноларда

Счётинг¹ тўтри келишга.
Жонингга ёкса эргашиб,
Ялковланма юришга.
Қийшик бўлса – закон² бор
Судьяларга беришга.
У ҳам ўязной эмас-қу
Тенглик қилар дейишга.
Ё юзма-юз таявқал
Занимайся прямотой³.
Енгил кўрма, жаҳд керак
Унга ҳам илм, унга ҳам ўй,
Каерда, нима қилишга!

(1886)

---

¹ *Счёт* (рус) – ҳисоб-китоб, яҳқи амалларинг деган маънода.

² *Закон* (русча) қонуни

³ *Занимайся прямотой* тўтрисўз, ортга қайтмайдиған одамларнинг ишини қил, деган маънода.

Бойлар юрар йиққан молин қўргалатиб,¹
 Ўз юзин, рангин бериб олар сотиб.
 Ўрни олиб, тўксондан таъма килиб,
 Бу юртни қўймаганми худо отиб.
 Бориб келса Эртишнинг² сувин тотиб,
 Бериб келса битта арз бутаб-чатиб.
 Элни олиб, Эдилни олиб гердаяди,
 Шишиб-куриб, кавариб келаётиб.
 Нари-бери айланса оти ориклаб,
 Чикинга белчасидан обдон ботиб
 Шум. суркиё³, кув, билгич аталай деб.
 Худо хумор килибди холсиратиб.
 Кўрикласа, қўрқдими деб қўймаган сўнг.
 Чоптиради калъага бой онгладиб.⁴
 Кучли – йикар, бой – енгар аввалбошдан,
 Қўлга тушар силласи обдон котиб.
 Жони аёвли яхшини коптирай деб,
 Ҳар ким бир ит саклайди ириллатиб.

(1886)

¹ Қўргалатиб – кўрикладиб, қоровуллатиб.

² Эртиш – дарё номи

³ Суркиё – иккиқоламачи, толим.

⁴ Онгламоқ – пойлатмоқ, жосус ёки изқувар қўймоқ.

Кўнглим қайтди дўстан-да, душмандан-да,
Алдамаган ким колди тирик жонда?
Олис-яқин козоқнинг барин кўрдим,
Ёлғиз-ярим бўлмаса онда-сонда.

Фойда учун биров йўлдош бугун тонгда,
Турмайди у бошдан жиға қийшайганда.¹
«Мен бундан нимами ҳам аяйман?» – деб,
Ёнингда ким ҳам турар бу майдонда?

Ҳозирги юртнинг сўзи - ўғри-ғарлик,
Ақли жон кўрмадим сўзни угарлик.
Ушбу кунда ушбу элда донага йўк
Меҳр қониб, маст бўлиб қувонарлик

Бой юрар мол кизигин била олмай,
Ёз юбориб, куз отини мина олмай.
Сабилтириб,² ўғирлатиб, из йўқотиб,
Иззаланиб иржаяр кула олмай.

---

¹ *Жиға* бошдаги саллага, дубуллага тақилали. Жиганинг қийшайиши -- бирор шир-ҳол бўлишини билдиради.

² *Сабилтирмақ* - кечак кундуз минмоқ

Савдогари юрар савдо кила олмай,
Кўлдан бериб, хор бўлиб, ола олмай,
Эл овлоқда хўп дегану, тўпда¹ тонган,
Орсиз юртдан энди кўнгли тўла олмай.

Эслилар бу ишлардан кувонмайди,
Эл озди дер, нодонлар мунгланмайди.
Ола илон, оч бақа гупилдоқлар
Одамми деб улуғдан уялмайди.

Бекликда² биров ўрнак бўла олмас,
У ҳам ҳеч ўғри-ғарни тия олмас.
Қаршилик кунда қилган тели-тентак³
Жазо тортмас, ҳеч ким сўрок кила олмас.

Қардош юрар қора срга гика олмай,
Бирининг сўзин бири маъқул олмай,
Қуда-томир, дўст-ёрон, хотин-боланг
Улар ҳам сен тарафли бўла олмай.

Бир кучли кўп тентакни йиқа олмай.
Ичда дарди ўт бўлар, чиқа олмай.

¹ Тўп – кўпчилиكنинг олдида, деган маънода.

² Беклик – ҳукумат, бошқарув ишлари.

³ Тели-тентак – ёш тентаклар деган маънода.

Арок ичган, маст бўлган юртнинг бари
На фойда, на зарари била олмай.

Ёз етилган яйловга қўнолмайди
Куз фасли жанжалсиз бўлолмайди.
Қиш кишлови – у хам бир қизил бало,
Уралса ҳеч бир чорва ўнголмайди.

Ёши кичик улкандан уялмайди,
Сўрамсоқлар¹ нафсини тиёлмайди.
Салом – бу бурч, сўз қувлик бўлди ми, бас,
Ҳар ким сиртдан сўз бўлар, синалмайди!

1/1/1961

Сўрамсоқ – тилагчи, ландонур, ишқмас

* * *

Ўлан – сўзнинг пошшоси, сўз сараси,
Қийиндан қийилтирар эр доноси.
Тилга енгил, юракка илик тегиб,
Теп-текис, силлик келсин айланаси.

Сараланмай булганса сўз ораси,
Бу – оқиннинг билимсиз - бечораси.
Ҳам оқин, ҳам тингловчи кўпи нодон,
Сўз танимас бул юртнинг бир бораси.
Сўз боши аввал ҳадис, оят бўлур,
Шираси ҳам маъноси ғоят бўлур.
Пайгамбар ҳам сўзини ўлан қилган;
Ўлан айтай, шоядки кўнглим тўлур.

Ўландай хутба ўқир кекса мулло,
Ўлан айтиб йиғлаган валиюлло,
Ҳамма ҳам, чамасича, ўлан ўқир,
Ўлан билан ёзилган калимулло

Ўланга ишқимиз бор қадим чоқдин,
Лекин қандай наф бўлар мактанмоқдин!
Ичи зар, сирти қумуш сўз яхшисин –
Келиштирар ким ҳам бор мўл қозоқдин?..

Сўзни чертиб сўзласанг ҳар ким сийлар,
Мақол қўшиб сўзларкан кекса бийлар.
Оқинлари беақл, нодон экан,
Бекор сўзни теридай нуқул ийлар.

Кўлида ҳам қўбизи, ҳам дўмбира,
Ҳаммага мактов ўқир, қўймас сира.
Ўлан айтиб хайр тилар элни кезиб,
Сўз кадрин ерга урар, бўлиб хира.

Мол учун сўзни безар, виждон сотар,
Мол учун бўйин эгар, молдай ётар.
Мол учун ҳам алдайди, ҳам аврайди,
Э, худо, шу оқинлар қачон қотар?

Бойларни мактай бериб сўз қолмапти,
Ўлан айтиб, мол йигиб, бой бўлмапти.
Ўланнинг кадри кетди эл ичида,
Кадрини кеткизганлар йўқолмапти...

Кекса бийдек мақолга бурмагайман,
Ё оқиндек хайр тилаб юрмагайман.
Сўзим – ўзга, тингловчи, сен ҳам тузал,
Беҳуда гапдан суҳбат курмагайман.

Эл чолган ботирлардан сўйлаб берсам,
Ошиқлар, маъшуклардан куйлаб берсам,
Анчайин хангома деб тинглардингиз
Сўзларнинг сарасини сўйлаб берсам.

Аммо, ақл чакирилмаган меҳмон эмиш,
Ақли борга бундай умр зиндон эмиш...
Кечиринг, нодонларга тегиб ўтсам,
Бу элда тўғри айтган ёмон эмиш.

Тўғри сўзлик ўланам ўзинг кўркам!
Майли, гагимаса ҳам сўйла бардам...
Бу юрт сўз ошиғимас, мол ошиғи,
Розиман, мингдан бири тупшунса ҳам...

Узи билан ёвлашган юртим, тингла!
Узи билан довлашган юртим, тингла!
Дардинга даво бўлсин ўланларим,
Бир-бирини овлашган юртим, тингла!

Наҳот сенда колмаган номус ва ор?
Наҳот номус ва инсоф эмас даркор?
Теран ўй, теран илм йўлинг очсип,
Елгон ўлан ва сўздан олам безор...

(1887)

* * *

Қалин соч, орқасига тушган ўрим,
Кокилин қокиб аста юрса пўрим.
Сувсар бўрик, оқ томоқ, қора қошли,
Кўрдингми сулув қизнинг шундай турин?

Жовдираган қора кўзи ойнадайин,
Юракни ловуллатар кўрган сайин
Момикдайин оқ бадан, очик юзли,
Маржон тишли кўрдингми қизнинг ҳолин?

Хипча бел, сарвиқомат, нозик оёқ,
Бундай соҳибжамол бўлади ноёб.
Пишган олмадайин ширин кизни,
Бўламан ҳар сафар кўргандаёқ.

Агарда кўлинг тегса билагинга,
Ўшириб қон уради юрагинга.
Юзингни яқинлатсанг дудоғига,
Жимири етиб борар суягинга.

(1888)

• • •

Ёришмас қора қўнғим не қилса ҳам,
Осмонда ой билан кун ёришса ҳам
Дунёда, сира сендаи менга ёр йўқ,
Сенга ёр мандан ортиқ топишса ҳам

Шўрлик ошиқ сарғайса ҳам, соғинса ҳам,
Ёр тониб, яхши сўздан янглишса ҳам,
Чидайди ризо бўлиб ёр ишига,
Хўрлик билан мазахга солинса ҳам.

(1888)

* * *

Мен ўланни ёзмайман эрмак учун,
Ўтган-кетган гапларни термак учун.
Мен ўланни ёзаман тушунганга,
Авлодимга бир сабоқ бермак учун.
Сўзимни тентак укмас, зийрак уқар,
Кўнглининг кўзи очик, сергак уқар.

Қийшиқ-кинғир йўллардан келма менга:
Тўғри кел, кўп сир очиб ташлай сенга.
Эҳтимол, биринчи гал укмассан ҳам,
Ўлан алифбесидан бошлай сенга.
Айтиб кўяй, ёкмаса шу замонок айт;
Янги ўлан сўрамай, овулингга қайт.

Мен ўланда афсона куйламадим,
Олтидан куйма кизни ўйламадим
Кексаларга ҳеч ўлим тиламадим.
Ёшларга ёмон бўл, деб сўйламадим.
Жирканмайин, сўз аслин мenden сўра,
Сўзимнинг таги теран, пайқаб кара.

Ота билан олишган – одам эмас...
Саргардон ҳам саёқлар ҳеч кам эмас.

Ватансиз, нодон, молсиз етиб-ортар,
Хотинбол, курук савлат, сир ҳам эмас,
Қозоқда бангилар ҳам чиқиб қолди.
Беҳунар хангилар ҳам чиқиб қолди.

Ўлан кўп, тузсиз ўлан тегди жонга,
Ёлғон гап тегиб кетди бу жаҳонга.
Оқинларга, ялинаман, ақлга кир.
Асл сўз, сайлаб сўйла ёш инсонга.
Ўлан бор – ўланларнинг ўланидир.
Улан бор бемаънидир, бемаънидир.
(1889)

* * *

Қалбингда ўтинг бўлса
Ушбу сўзга бер кўнгул!
Агар ўтинг бўлмаса
Майли тирил, майли ўл!

Танимассан, кўрмассан,
Кўз-ўтингни босса кул.
Имомсизлик намозда
Қизилбошдан қолган ул.

Чуолаган эл не толар
Бошкармаса битта кўл,
Баракали бўлса эл,
Ёқаси яйлов у бир кўл

Япроқлари чайқалиб,
Ўйнаб турар эса ел.
Ён-берига гуркираб,
Қуйиб турса оккан сел.

Унинг моли ўтгадан
Ўзгача бўлиб ўсар ул

Баракаси кетган эл
Суви сассик, боткок кўл.

Кушлар канкиб ёқалаб,
Бола очмас сира ул.
Унинг сувин ичган мол
Ичи кетиб опмас бел.

Кўл деб, уни ким айтар
Суви қурсин, у – бир чўл.
Единица яхтиси
Эргашган эл пундай ноль.

Единица нолсиз-ок
Бош-бошдоклик бўлар ул.
Единица бўлмаса
Нима бўлар хамма ноль?

Баракангни кочирма,
Эл тинч бўлса яхши шул.
Тўғри сўзга таланиб,
Ок ем бўлма, жоним бўл!

(1889)

ЙИГИТ СЎЗИ

Салом бердим, калам қош,
Сенга қурбон мол ҳам бош.
Соғиниб, сени ўйлаб,
Кўздан оқар кайнок ёш.

Сендан ортиқ жон туғмас,
Туғса туғар – ортилмас
Бир ўзингдан бошқага,
Ошиқлигим айтилмас.

Асл одам айнимас,
Ишқ ўтидан кайрилмас.
Кўрмасам ҳам, кўрсам ҳам.
Кўнглим сендан айрилмас.

Кўзим ётга қарамас,
Ёш ҳам менга ярамас
Тор тўшакда тўшини ни
Искармидим яланғоч!

Ийғимда сумбул соч,
Қучоқлашсак оиз бирпаст
Лаззат олсак бўлмасми?
Кўз юмилган, кўнгил маест!

Сизда ноз, бизда ихлос,
Шу сўзимнинг бари рост.
Сиздай ёрнинг дунёда,
Лаззатига жон тўймас.

Этинг этга текканда,
Дачинг тийиб суйганда.
Тан жимирлаб, бўй эриб,
Ичим ўтдай куйганда.

Юрак эриб ийганда –
Ички сирни туйганда
Излаб топар шункорман,
Гўзалимни кувганман.

Жоним, хижронни йўкот,
Қараб тўймайман юз қат
Иссик тийиб борасан,
Бир соатдан бир соат.

Сиз қирғовул жез қанот,
Гул кўзингни бир қарат.
Яқинлай бер ёнашиб,
Хуморимни бир тарат.

(1889)

КИЗ СЎЗИ

Келиштириб мактайсиз,
Ўйласанг на топмайсиз?
Бизда эрк йўк, ўзинг бил!
Алла нега бошлайсиз!..

Биз ҳам одам пайкаймиз,
Биз мардларни ёқлаймиз.
Сиздай асл гез келса,
Қайтиб бошни чайқаймиз.

Ақллисан, сўзинг бой,
Сиз ёлқин чўг, биз бир мой.
Иссик сўз кирди ичга,
Мой турарми эримай.

Қабул кўрсанг кўнглим жой,
Ташлаб кетсанг, ё пирим-ой!
Ит хўр одам бўларми?
Бу дунёда шўрлигингдай.

Тилагимни бермасанг
Амалим не, ердасанг,
Урготмагин бўйинг а,
Аник яхши кўрмасанг.

Асл ошик эрга тенг,
Қора кўнглим ерга тенг.
Сенсиз менга ёт тўшак,
Бўлар худди гўрга тенг

Сиз бир шунқор шохпарвоз,
Ер юзидан олган бож.
Биздай ғариб ҳисобсиз,
Қўйингда юрар мухтож.

Тол чивикдай ўралиб,
Гул шохидай буралиб,
Салмоғингдан янчилиб,
Қолсин хумор бир кониб.

Буни ёздим ўйланиб.
Ўйда бордан тўлганиб,
Ёкса дилга ўқий бер,
Йигитлар, қўлга олиб.

Буни ўқиса ким таниб,
Юрагида ўт ёниб,
Сўз укарлик жон топса,
Айтса бўлар куй солиб.

(1889)

Маст бўлади бўлисинг
Оркага улуғ коққанга.
Ялтиратиб ўрисинг
Унвогли чакмон ёлганга.

Кунда яхши бўларми
Бир килиғи ёққанга?
Зарбоф тўнлар тўларми
Ор-уятин сотганга?

Кулимсираб каккаяр
Тушдим дея мактовга.
Танг қоламан кампайиб
Иўкни борга чатганга.

Уйи маст бўп, қўй сўйди
Суюнчига чошганга.
Овора килди, ўй солди
Уйда тинч ётганга.

Ҳеч нарса эмас юпанар,
Ақл кўзи-ла бокқанга.
Ёш боладай қувонар
Бир таъмли ош топганга

Кўзи борлар кулади
Шундайда к..ин очганга.
Бўйидаги хислатни
Бекор тўкиб-сочганга.

Кувонарлик қиз эмас
Ялтироқ нарса такканга.
Ўтгаларни, биз эмас
Туширмокчи қолқонга.

Шу ҳам ҳисоб бўларми
Ор ча обрў топганга?
Миянг бўлса, йўлама
Бўш иликни топганга.

Бир беш нодон, ўнгмассан
Ўнта бошни кўшганга.
Шошил, ёмон бўлмассан
Ёмонликдан қочганга.

У «бўлдим-ов!» дейверар.
Кет ўйнатиб хар жонга.
Аланглаб ҳам қарайди
Кўз оларгиб осмонга.

Жойи маълум чўчканинг,
Туртганига чўчима.
Бир илимдан бошканинг
Касали кўп ошганга.

Ундан умид ким қилар,
Иўл топар деб шошганда?
Ундай одам йўлиқар
Кўп ўтма-ёк тўсганга!¹

(1888)

---

¹ «Тўсиқ» деган маънода.

КУЗ

Сур булут, ранги совук, тўлар осмон,
Далани кучоғига босар туман.
Тўйганданми, билмайман, тўнганданми,
Уюр-уюр йилкилар чопар ҳар ён.

Майсазор йўк, тараса, елларда соч.
Тиланчидай қуп-қурук ҳар бир ёғоч.
Гўдаклар шовкин солмас, югуришмас,
Чўл ёниб кетган каби қип-яланғоч.

Бировлар -- пўстин тикар, териси мўл,
Бировлар – жулдур чакмон, кезади чўл;
Бой учун кийгиз босар тала чўри,
Бировлар куни учун олади йўл

Турналар тўп-тўп учар гушлик ёққа,
Сарбони бор қарвонни бошламокка.
Қай овулга бормагин, ғусса гўлиқ,
Ел ўшқириб чопади тоғдан-тоққа.

Кўнгилсиз қора совук, қирда юрсанг;
Биров келиб қарамас ёлғиз ўлсанг.

Гўдаклар оч, инграшар камшир ҳам чол,
Итлар ҳам оч увлашар кайда кўрсанг.

Ёз ўтди айрон ичиб яйловларда:
Олов йўқ, бу чок кора ўтовларда.
Шўринг курсин, қозоғим, шўринг курсин,
Молинг мўл, оч кезасан қишловларда.

(1888)

Ёз кетди, кишнинг боши, дала бежой,
Қора ел сўкиб турар бир-икки ой.
Қор тушгунча яйловни фойда кўриб,
Қишлоьдан ҳамон нари ўтирар бой.

Гадоь шўрлик юради пода бoкиб,
Утини йўқ исинса олов ёқиб.
Хотин урчук йигирар, юнг савалаб,
Чакмон тўкир совуқда елка қокиб.

Жулдур ўтов ичида музлар гўдак,
На куюк, на суюги... бўзлар гўдак
Чурук кийгиз остида титрар бобо.
Тушида гўшт кўрганини сўзлар гўдак ..

Қари кўй сўйдирар бой бахиллига,
Оч юрибди камбағал ақллиги
Уришмайин ярим коп қий берса ҳам,
Қўйчи бойнинг каттакон сахийлиги .

Бўронда ҳам тўнгмайди бой боласи,
Овлоқ жойи – қозоқнинг келг даласи.
Қарол ўгли бош букар хизматида,
Писанд эмас кўз ёши, оҳ-ноласи.

Соядай ҳам ўрни йўқ бой уйида,
Сорқўтга ҳам ишонмас шу кўйида,
Лекин узок кетолмас, чораси йўқ,
Ё раббий, хар ким кулсин ўз тўйида!

Бой бўлса ўз ўглидан кўнгли тўлик,
Ҳар дам мактар: азамат, жуда бўлик...
Ошин эплаб ичолмас, ит боласи, .
Карол ўгли оч ётар, ранги сўлик...

Қаролига бермайди бой парча нон,
Хизматга ҳам хайри йўқ, ёвуз хайвон,
Меҳри йўқ, инсофи йўқ, имони йўқ,
Нега одам яратдинг, колир мавлон!

Қароли оч ўлса не, бой ўзи тўк,
Ҳақ танимас, бағрингга қадалсин ўк!
Ёш бола, кампир, чолни тентиратмай,
Ҳеч бўлмаса бир киш бок, инсофи йўқ!

(1888)

КЎКЛАМ

Кўклам келса, қолмайди кишнинг изи,
Қулф урар кўкаламзор ернинг юзи:
Жон киради борлиққа, табиатга,
Она янгилиғ жилмаяр куннинг кўзи,

Кулишар, ўлан айтар йигит-яланг,
Утовда ўтиролмас қари-қартанг;
Жон-жонивор, одамизод яйраб кетар.
Қушларнинг кўшиғидан хаво жаранг

Қирдаги, сойдаги эл аралашар,
Кўй кўзилаб, оёкқа ўралашар,
Киш бўйи бир-бирини кўрмаганлар,
Қучоқлашар, ўйнашар, ҳол сўрашар.

Туя бўзлар, от кишнар, кўра шов-шув,
Қапалаклар гул излаб учар дув-дув,
Етти рангли гиламдай яшил тусда -
Сулув киздай буралиб оқади сув

Кўл ёкалаб учитар ўрдак ҳам гоз,
Уя излаб югурар бола шоввог;
Учқур отни эгарлаб кўлга тушсанг,
Чакмоқдай тез ов олар бўз довулбог.

Канжигада ўлжаси – овчи кайтар.
Сулув кизлар нозланиб, салом айтар.
Қуш гўшгига мос тушар нордон кимиз,
Баданингни болкитар, жимирлатар

Кўкламдай кийинишар келинчаклар,
Чаккасида гунафша, бойчечаклар,
Қирда тўрғай сайраса, сойда булбул,
Гул билан тўлиб кетар – тул этаклар

Дехконлар қўш қўшади, экар экин,
Ҳафта ўтмай кўқарар экин-тикин.
Савдогарлар мол юклар, туя қўмлар,
Олис-олис йўллардан келар секин.

Оламга берак берган қодир мавлон,
Ер она, қуёш ота, нури жаҳон,
Онадай эмирдирар кўксидан ер,
Отадай меҳр тўқар ёруғ осмон.

Булут ўтса ариллар оқди сой,
Кечаси чачан юлдуз ва тўлин ой,
Не килсин қоронғида яркирамай,
Қуёш чиқар чоғида ҳолига вой.

Қуёш ошиқ ерни кўп севар эмиш,
Ер ишқида ўртаниб, қуяр эмиш,
Ошиқ йигит уфқдан кўринганда,
Юлдуз ва ой севгини кўяр эмиш.

Ошиқ қуш тун бўйи кутар эмиш,
Висол пайтин пойлаб кўз тутар эмиш,
Сахардан оғуш очиб севганини,
Муҳаббат оловида ўртар эмиш...

Қиш бўйи ер қуёшни излар мушғок,
Кўта бериб сочлари бўлармиш оқ;
Кўклам ва ёз васлига қониб тоза.
Гул очилиб, тўлинармиш, етмай кучок

Қуёшга гўғри боккан кўр бўлади,
Қуёш қулса оламга нур бўлади.
Не билай, ўзим кўрдим, қуёш ҳар кеч –
Олтин чодиринга кириб дам олади.

(1890)

* * *

Сулувлар сараси,
Кўзимнинг қораси!
Қийнайди жонимни –
Муҳаббат яраси...

Қозоқнинг доноси, –
Улуғи, оғаси,
Дер: «Унга тенг келмас --
Ҳеч одам боласи...»

Йиғлайман, бўзлайман.
Дардимни сўзлайман,
Сен учун сўзларнинг
Гавхарин излайман

Дардимни кўзгайман,
Ҳажрида тўзмайман.
Узи ҳам билмасми,
Гапни кўп чўзмайман

Узи хўп билади,
Ҳар замон келади:
Сир бермай, сўз демай,
Бағримни гилади.

Оқади кўз ёшим;
Иўк ёлғиз мунгдошим,
Куяман, ёнаман,
Айланар шўр бошим.

Шунчалар ситамми?
Шунчалар аламми?
Юракда ўти йўк –
Одам ҳеч одамми?

Кўркингнинг доғи йўк,
Доғ тушар чоғи йўк;
Арзимни айтайин,
Хох тушун, хохи йўк.

Оқ манглай, калин соч,
Соч деган бир қулоч.
Қирмизи яноклим,
Қароғим, юзинг оч!

Сув бўлиб оқишинг
Ҳам қия боқишинг –
Оромим олибдир.
Тоқай жон ёқишинг?

Расо бўй, хипча бел,
Қайрилар эсса ел;
Токай мен оҳ урай,
Қарогим, бери кел!

Сен кулсанг – ёз бўлур,
Ҳасратим оз бўлур.
Кулиб қўй, очилиб,
Токай бу ноз бўлур?

Дардингда юраман,
Азоблар кўраман,
Мол тугул, йўлингда --
Бошни ҳам бераман.

Гул хидинг анқийди,
Кўркинг нур чалқийди;
Узоқдан кўрганда –
Суягим балқийди

Мақташга сўзим йўқ,
Сўзлашга юзим йўқ;
Қуёшдай гўзалим,
Қарашга кўзим йўқ.

Сенсан жон лаззати,
Кўрк – тангри давлати,
Сулувни севмоклик –
Пайгамбар суннати.

Кулок сол додимга,
Оху фарёдими а;
Кўнглимни очдим мен –
Сен паризодимга.

У ёғни ўзинг бил;
Майлига, бағрим тил,
Узун гап қисқаси
Кетганман сенга зил

Ииглатмай бекарор,
Зероки, бўлсанг ёр;
Кулишинг, келишинг;
Килади кўп хумор.

Тайсалган йигитмас,
Жавоб айт бу нафас .
Худоё, юрагим
Ёнилин қилгин бас!

(1891)

* * *

Талай сўз бундан бурун кўп айтганман,
Тегин ўйлаб, кўп қайғу еб айтганман.
Ақллилар орланиб уялган-чун,
Ўйланиб, тузаларми деб айтганман.

Козокнинг бошка юртдан сўзи узун.
Бирининг бири тездан укмас сўзин
Кўзнинг ёши, юракнинг кони билан
Эритишга бўлмайди ички музин

Дўстим-ай, хаволанмай сўзга тушун.
Ўйлан-чи сиртин кўйиб, сўзнинг ичин
Иржангламай тингласанг ниманг кетар,
Чиқарган сўз эмас-ку жинни учун

Адашиб аланглама йўл тополмай,
Берирок тўғри йўлга чиқ қамалмай.
Билм йўк, ёинки меҳнат ҳам йўк,
Энг бўлмаса кетдинг-ку мол боқолмай
(1895)

* * *

Севги тили – сўзсиз тил,
Кўз билан кўр, дилдан бил,
Бир караш, ё бир имо –
Етар... Боғланар кўнгила

Билардим бу тилни мен,
Овлардим кўп дилни мен:
Унутдим: бу тил сирин,
Ва сочи сунбулни мен...

(1894)

* * *

Баъзи ўсмир замондошлар хафа қилар.
Уқуви йўқ, ҳар қаламда хато қилар.
Ор-номуси, токати йўқ. ишончи йўқ,
Тайини йўқ, факат кайфу сафо қилар.

Емон билан яхштини фарқ қилса, кошки,
Ёки дину диёнатин билса кошки;
Қасам ичиб, лоф уриб излагани
Бир от билан ошдан нари жилса кошки.

Бундай ёшлар ўз юртининг кўрнамаги.
На ўқийди, на бир хунар ўрганеди.
Меҳнат қилмай, бир амаллаб мол топмоқчи,
На имону на инон бор, сургалади.

Унда уни алдайди у. бунда буни,
Жон берсанг ҳам, топилмайди сўзнинг чини.
Г умдон бўлса, элга киттак зиёв келмас,
Бир семизрок от бўлади унинг хуни.

(1894)

Оч киши тинчланарми тўймагунча,
Тўк киши то ёрилиб ўлмагунча?
«Бир тўйсанг – чала бойляк» деган қолоқ,
Эт тонса – қўймас холдан тоймагунча...

Меҳнатсиз, ҳаракатсиз, шўрлик қозоқ!
Овқат излаб тентирар, гадо – қашшоқ.
Тушларига киради қимиз ҳам гўшт
Йўкчилик гирдобига тушган шундоқ!

Бўлсайди қимиз текин, ҳам гўшт арзон,
Ундан ҳам пирин овқат қилар армон...
Тер тўкиб, кун кўрмоқлик – одат эмас,
Тиланчилик, эй тангрим, қандай ёмон!

Ҳоли йўқ ўз уйида ўт ёкишга,
Тентирар карамайин қора қишга;
Бир суягу бир оёқ қимиз берган
Дарров боғлаб солади мол боқишга.

Не илож, ётга ёллан, мол тошиб кел...
Молинг бўлса, сийламай туролмас эл...
Ешлик ўтган бехуда ва бемеҳнат,
Ёшлигини ўтган изсиз мисоли ел!

Хунари бор хеч кимга карам бўлмас!
Эринчак хеч қачон ҳам одам бўлмас!
Эшак думини ювсанг ҳам, ҳалол меҳнат,
Ҳалол меҳнат – ҳеч қайда гуноҳ эмас!

Ўғри бўлиб яхши тўн қиёлмассан,
Бир ўргансанг нафсингни тиёлмассан;
Давлат кетар, ор билан номус кетар,
Аммо, чивин жонингни қиёлмассан

Баъзига қувлик билан давлат битар,
Баъзилар то ўлгунча тилаб ўтар.
Меҳнат қилмай топганинг – давлат эмас,
Қор сувидай бир зумда оқиб кетар.

Қасам урган қувлардан нари юргин!
Тиниб оқмас сувлардан нари юргин!
Бу юртда тиланчи кўп, эринчак мўл,
Меҳнат севмас... Улардан нари юргин!
(1895)

Ўшлик ўтди, билдингми?
Ии итликка келдингми?
Иигитлик ўтди, кўрдингми?
Кексаликка кўндингми?

Ким билади, шум така,
Не гуноҳлар қилгансан.
Не қилмишлар билгансан.
Қай кўчага киргансан,
Не йўллардан юргансан.

Ким билади, шум така,
Тугал бадбахт бўларсан,
Оғилда ўлган туядай,
Сен ҳам харом ўларсан.

(1895)

* * *

Соатнинг чикиллаши эмас эрмак,
Хамиша умр ўтганин у билдирар.
Дакика – бир инсоннинг умри демак,
Ўтди ўлди, тақдир йўқ қайта келар.

Соатнинг ўзи ўғри – чикиллар у,
Умрни билдирмасдан ўғирлар-у.
Тияноқ йўқ, суянч йўқ, келди – кетди,
Қайта айланмас, бурилмас мужмал вақт бу.

Ўтган умр белгиси ўша шивир,
Кўнгилни кунда синдир, ёки тиндир.
Ақл аниқ пайқайди қилиғингни,
Қувдай қоқдинг беҳуда гумбур-гумбур.

Қун йиғилиб ой бўлди, ўн икки ой – йил,
Йил йиғилса – қартайиб қолганинг бул.
Ишонган суянч даврон ёлғон бўлса,
Ёлғони йўқ эй Тангрим, кенгчилик қил!
(1896)

РАХИМЧОЛГА

Сулув отнинг кўрки – ёл,
Одамзоднинг кўрки – мол.
Умр сурган кишига,
Давлат – қизик, бола – бол

Бол бўлгудай бола бор,
Бол бўларми Рахимчол?!
Буйтиб берган болангни.
Берган Худой, ўзинг ол.
(1896)

* * *

Молга дўстнинг гами йўк молдан бошка,
Оларида чора йўк алдамасга.
Қасрди пулни кўрса топинади,
Одамлар лаънат ўқир ундай настга.

Мол ёяди шухратин билдирмоққа,
Кўз-кўз қилар мол билан куйдирмоққа.
Узи чўчқа, ўнгани ит деб ўйлар.
Сув шўрва, суяк билан суйдирмакка

Ақлли, хушфеълли ва орли деб,
Мактамайди ҳеч кимни бу кунда кўп.
Шу кунда мол қаерда, гўнг ичида.
Олтин берсанг, беради гўнг идан еб

Шуни ўқиб ўйлай бер бўлсанг зийрак.
Кучингни сот, ор сотиб нега керак?
Уч нарса одамзоднинг хосияти,
Зўр ғайрат, ёркин ақл, илик юрак.

(1896)

***

Курук хов-хув бакирган
Кулокка анги¹ми шу?
Хунарсиз хайкирган
Кишига шонми шу?

Онт урган нодонлар
Не деса – жўнми шу?
Бўш ўтган хор кунлар
Умрга сонми шу?

(1897)

* * *

«Мен бўламан!» – деманглар,
Гердайиб оёк босганга.
Икки кўзинг олайиб,
Қараб қолсин осмонга.

Бир олимдан бошқанинг
Бари-да касал мактовга.
Ундай одам йўликар
Кечикма-ёқ бир говга.

* * *

Мен салом ёзаман
Қарогим, эркама.
Қайғунгдан озаман,
Борганлар айтарма?

Кун бўйи кутаман
Келар деб хабаринг
Қайғурмай естаман,
Бизга йўк назаринг.

Кўнглимнинг кўпанчи,
Сен эдинг бозорим.
Сенсиз йўк кувончим.
Тўзади рухсорим.

* * *

Эркама-ай, мен индамай юраман кўп,
Ўйлама: ўтсиз, ўйсиз, совук жон деб.
Юракдаги оловни кўздан ёшдай
Оқизсам – у нимага бўларди сеп?

Онт урган эл кўзига гик қарайман,
«Шу ишқимни сўқар-ов» деб ўйлайман.
Юрагимни мазақлаб-кулиб юрган
Орсизларни «дўстим» деб нега аяйман?

Ичимда қайгу билан кўз ёшим жам,
Одам йўқ, кимга дардим айтай десам.
Аёл киши – гулга тенг. уни севдим,
Кўзидан ёши томса – дардимга эм!

Кўнглинг учун тайиндир жойим менинг,
Душманлигинг йўқдир-ов менга сенинг.
Агар менинг ичимни ёриб кўрсанг,
Иигиларни унутиб, чўчир эдинг.

(1898)

* * *

Хаста юрак уради хеч шошилмай,
Чарчаб қолган вужудни бошқаролмай,
Баъзан иссиқ қон босиб кетар уни,
Бедор ўтган тунларда тинчиёлмай.

Коронги, сангров ўйни қайғу ентган.
Эркалик ва дўстликни оғирсинган.
Акли йўқ ўша орсиз чувиллокни
Кунда кўриб, гавдаси хўб жирканган.

Ўтгани тирилтириб, тагин чўллаб,
Ушбу кунни кун демас айблаб, қаргаб.
Гоҳо тилар бахт билан яна тинчлик,
Гоҳ қайғу, гоҳ азобни юрар излаб.

Гоҳо ўйлар йиглаш-чун қайғу-зорин,
Нотинч кунда эслайди дарднинг бариш
Гоҳ унисин яширар кўздан нари,
«Йўкотар» деб матахлаб бетнинг ориш.

Хаста юрак уради секин, бежо.
Ичга тиккан дардини билдирилмай
Гоҳо уни иссиқ қон босиб кетар,
Гоҳо бирпас тин олар ун чиқармай.

(1898)

* * *

Эсингда борми ёш кунинг?
Кўкракда шиддат, бошинг бўш.
Қайғусиз, ўйсиз, маст кунинг,
Кимни кўрсанг – бари дўст.

Муҳаббат, кизик, бахт, дунё,
Кўринар ҳаммага тенг гўё,
Умид яқин, кўнгилик оқ –
Бўларми шундай кизик чок?

Худо-ёв, қайда шул йиллар –
Муҳаббат, кизик мўл йиллар.
Оҳиста-оҳиста чекиниб,
Олислаб кетди қурғирлар!

Ялинасан, йиғлайсан,
Соғинасан, йўқлайсан,
Қизиклар кетди, дўст кетди,
Ега олмайсан, ўхтайсан.

Кўзимга ёш бер, йиғлайин,
Чидам бер, сабр қилайин!
Ярали бўлган юракка
Даво бер, ямаб синайин!

(1899)

Юракда кўг. ғазна бор, бари яхши,
Худди денгиз тубидай, караб боқ-чи:
Шул юракдан иликлик, дўстлик билан
Булок каби, оламга таралмоқчи

Жон чўллайди ўзинг-ла танишгунча,
Биридан бири улашиб олишгунча
Хуморланар севишар юрак топиб
Қитиксиз қизик ила бош қўшганча.

Юрнинг сўзи: тақдирга одам кўнар.
Бир онт урган эркисиз ерга келар,
Сенинг ўша кизигини, кувонишинг
Сароб каби йўқолиб тугалланар

Баайни хазинани бир ёв олар.
Юракнинг хазинаси куриб қолар
Жиддий ақл юракка буйруқ бериб,
Уни бир ўзи ўзгача йўлга солар.

Юрт айтган ўша замон келса керак.
Мен банда ҳам иложсиз кўнсам керак.
Қизиги зўр хайрагда қолган дўстлар.
Сиз ўлдиниз, мен дағи ўлсам керак!

(1899)

* * *

Юрагим менинг кирк ямок,
Хиёнаткор оламдан.
Қандай килиб бўлсин соғ,
Кўнгил қолган ҳаммадан.

Гоҳо ўлди, гоҳ бўлди ёя
Кични севса бу юрак!
Бари душман, йўлга ғов.
Суянишга йўқ тиргак

Етиб келди қариллик ҳам,
Уни тўсар куч кайда?!
Дўст бўлмас қалби беғам,
Ундан бичга йўқ фойда

Эй, юраги дардли одам,
Қалбимдан сен хабар ол:
Унда не бор,
қандай гам
Тилга кирар,
қулоқ сол.

(1899)

* * *

Ошиқлик излаб тентима.
Оз кун овора песи иш?
Қара ўзингинг ортинга,
Утган умр худди туш.
Ёр бўлса. бўлсин ўлгунча?
Қувонч ҳам, ғам ҳам ўткинчи!
(1896)

* * *

Нурли осмонга интилиб ўсгансан сен,
Ғурурланиб, кайғулардан безгансан сен.
Худди шундай баҳор чоғи майсаларнинг
Қуёш сари рағбатини сезгансан сен.

Шундан бери кўп раҳмсиз йиллар ўтди.
Урок они, йигим-терим они етди.
Иссигини, совуғини барин кўриб
Мунглиғ кўнгил кайишмасдан ғайрат этди.

Оғир ўйлар азобида кийналиб жон,
Кайғу, хасрат чехрангга из солмиш аён.
Дони гўлик бошақлардай, у ўйлар ҳам
Сенинг бошинг эгмак истар ерга томон.

Тирик жоп-ку ўлмакликка рози бўлмас,
Гўёки у бир умрга яшар, ўлмас.
Ажал келиб човут солса, жонни олса,
Умр кайда, сен кайда бир ўйласанг, бас

Олам зоти бугун одам, эрга – тулпрок,
Бу кун умр яшнаб турар, алдов – бирок.
Ўрта ўзинг қаердасан, билармисан,
Ўлмак учун тузилгансан, ўйла, чирок.

(1899)

* * *

Бўгинсиз тилинг,
Бўгувли сўзинг
Ишончдир одам ўғлига

Кишининг сўзин
Укиб ол ўзинг
Кийшигин тузаб тўғрига.

«Селувчан кўнгил
Ва иссик юрак
Топаман» де, кил сабр

Бир яхши дўст
Жудаям керак
Фикри ва тили бўлса бир
(1901)

ЭШАК

(Криловдан бошқача)

Қирқ-эллик кўш бир ердан
Қайтган экан карвонлар.
Мол ҳайдаб бориб ҳар элдан
Савдо қилиб юрганлар.

Олтин ортган бир эшак
Шулар билан келарди.
У тўхтаса – юрт тўхтаб,
У елса – юрт еларди.

Тамоми кўш бойлари
Ҳеч ёнидан кетмасди.
Хушомад қилмай бари
Нари-бери ўтмасди.

Урта олиб ҳалигини
Бари бирдай сийлар денг.
Бири ўпиб кулогини
Бири жунин сийпар денг.

Силаб-сийпар, кадрлар,
Берар еми ҳам ортик.
Эшак манмансирайди,
Бўлиб олди жа тантик.

Кўч бўйи юрт қошида,
Узга билан ҳеч иш йўк.
Отни тепиб, оламини
Тинчласа ҳам сўкиш йўк.

«Худо, ўзинг сакла!» - деб
Жар ҳам, сув ҳам ган олди
Эркалагди жамоаг,
«Жабборкул мирзо» ном олди.

Олтин устида пайти
Эркаганиб кўп юрган.
Хаёлида кўк эшак
«Ҳа, мен зўрман!» деб юрган.

Олтинни бир кун бой олди,
Юрт таркалди хар ёна.
Жабборкул оти йўколди,
Ахлат ташир у, ана!

Қарасанг-чи бастингга,
Узункулок, шалпанг-эй,
Юртнинг эркалатгани
Олтин учун экан-эй!

(1898)

Поэма

МАЪСУД

Ё олло хурматингга дўстинг Маҳмуд,
Тилга куч бер, билинсия тўғри максуд.
Хорун-Рашид халифа замонида
Бағдодда йигит борди оти Маъсуд.

Шаҳардан бир кун Маъсуд чикди ташга.
Бордими тўғри келиб бирор ишга?
Бир ўғри ушлаб, тўнаб ётган ерда
Гез бўлди бир бечора чол бойқишга.

Чол бойкиш бакиради фарёд солиб,
Айриб олар одам йўк уни бориб.
«Ким ҳам бўлса бир эрлик қилайин» деб
Маъсуд учди ўғрига газабланиб.

Маъсудни ўғри чопди килич билан,
Яхшиёк жон саклади бир иш билан.
Эсон-омон у чол ҳам қутулибди,
Маъсуддан ёв қочганда уруш билан.

Маъсудга келди у чол кўзин тикиб.
Кўрса бошдан кон оқади мард энтикиб,
Чол ўйлапти: қарзимни мен ўтайин,
Йиғит экан баҳодир, довюрак деб.

– Эй йиғит, не қилсанг ҳам эр экансан.
Кўргайсан эрлигининг баракасин.
Ажалдан, сабаб бўлиб, сен қутқардинг
Шу учун олдо сенга умр берсин.

Бой эмасман, ботир ё хон эмасман.
Отоқли, ортик бўлган жон эмасман.
Сабаб бўлиб ажалдан қутқардинг сен,
Яхшиликни мен билмас, чол эмасман

Мен бир жонман дунёда, жаҳон кезган.
Азон билан кетаман шахрингиздан.
Эртарок фалон ерга келиб туриб,
Олиб қол бир мукофот ўғлим биздан

Пул учун қилмаккансан сен ҳам бир эр.
Сени менга учратди парвардигор.
Бир худонинг ҳаққи учун мен гилайман
Қабул қил, шартим учун қўлингни бер.

Ўғрига юбормадим мен номусни,
Ким пуллар бундай-бундай қилган ишни,
Олло ҳақи дегач, ҳеч амал ҳам йўқ,
«Борайин» деб ваъда этиб қўл олишди.

У ерга йигит туриб эрта борди,
Олдида чол тез пайдо бўла қолди.
Қўлидан ушлаб олиб эргаштириб,
Бир четда гурган уйга олиб борди

У уйда бир гул турар сўлқиллаган,
Бошида уч мева бор билқиллаган,
Бири оқ, бири қизил, бири сарик,
Танлаб шундан бирини олгин, – деган

Окин олсанг ақлинг жондан ошар,
Сариғин олсанг давлатинг суғдай тошар
Агар қизил мевани олиб есанг,
Хотин-қизда жон бўлмас сендан қочар.

У йигит чол сўзига қулоқ солди,
Кўзини пасга тикиб оз ўйланди
Оқи билан сариғини олмайман деб,
«Қизил мева ейман» – деб қўлга олди.

– Мен бераман, тонмайман айта гуриб,
Пушаймон бўлмай кейин юриб-юриб,
Ок билан саригини олмаганинг,
Маъносини менга айт яқин кўриб.

Мен бўлсам агар окин емоқчидим,
Ақли бўлай элдан бўлак дедим.
Мен ақли эмас, у балки мени,
Иўлга солса, ўргатса керак дедим.

Ақлик жон топилмас менга сирдош,
Айникса сўзга нодон бўйин бермас,
Адолатсиз, ақлсиз, орсизларни,
Кўра туриб кўнгилда тинчлик турмас.

Одам дардли бўлмасми гусса тортиб,
Ширин уйку келмайди тунда етиб,
Юрагимнинг дардига эм тополмай,
Ширин ош ичолмайман дамим тотиб.

Саригин еб, мен бўлсам бойнинг ўзи,
Оғзида халойиқнинг бўлдим сўзи.
Фалончидан бир нарса олсак-чи деб,
Тикилар жон битканнинг менга кўзи

Юрт қарғар юртдан ортик бойлик учун,
Пуллайдя биров тушин, биров ичин.
Не қилса ҳам нодонлар олмоқ истар.
Моли қурғир куйдириб юртнинг ичин.

Меҳнатсиз мол сўрамоқ хайрчилик,
Ақли эрға ордир ундай қилик
Уни ўйлар бу кунда одам борми?
Фойда ўйламай қилади ким тотувлик?

Берсанг қолар нимаси унда орнинг,
Бермасанг ўзинг ҳам ит бирга бўлдин.
На ўзинг ит, бўлмаса бор элинг ит,
Даъвосиз бир балога миниб қолдинг.

Қизилни есам мени аёл суяр,
Одамликка юрмаса не жон куяр.
Аёллар ҳам кўп жон-қу, дўстим бўлса,
Деб эдим бир фойдаси менга тияр.

Эркакнинг гар эркакда бўлса қасди,
Хотин, она, кизи йўқ кимнинг боши?
Хон қаххор қора киши қасдлик қилса;
Шунда аёл бўлмасми ҳимоячи.

Аслда одам боши соғ бўларми?
Уйида текширилмас дов бўларми?
Эри аччиқ айтса, хотин юмшоқ айтиб,
Ўтирса бурунгидай ёв бўларми?

Шуни ўйлаб қизил мева мен танладим,
Берсангиз емоқ бўлиб бел бойладим.
Тўсатдан мен бу сўзни айтганим йўқ.
Бошидаёқ ўйлаб тегин авайладим.

Бу сўзга солиб турди чол қулоғин:
Бўлмаса топиб айтдинг ё чирогим,
Ақл, давлат, авваддан сенда экан,
Умрингдай узун бўлсин бахтинг, жоним.

Бу чол бўлак чол эмас, Хизир эди,
Эпин топиб йиғитга тўғри келди
Сўзига ва ақлига, қилиғига,
Рози бўлиб хакига дуо килди.

Хизирдан Маъсуд дуо хўп олипти.
Сўнгидан Шамси жахон аталипти,
Маъноси: бу дунёнинг куни деган.
Етишиб бизга ибрат сўз қилипти

(1887)

ИСКАНДАР

Искандарни ҳамма ҳам билармикан?
Айтиб берсам ишонмай кулармикан?
Филипп пошшо фарзанди, донги кетган,
Ҳеч баҳодир унга тенг қелармикан?
Ёши ҳам йи ирма бир, расо бўлди;
Филипп ўлди, ўрнига пошшо бўлди.
Ўз давлати, ўз юрти кам кўриниб,
Кўшни эллар бошига бало бўлди

Искандар қўшин йиғиб, йўлга тушди,
Қанча мулк, қанча давлат кўли а тушди;
Дарё-дарё оқди қон, ёнди боғлар,
Искандарнинг босқини мўлга тушди.
Тиз чўқди талай хонлар қаршисида,
Тиз чўқди не султонлар қаршисида
Асир тушиб, қул бўлди саноксиз эл,
Тиз чўқди не инсонлар қаршисида...

Шаҳаншоҳ, деб шуҳрати гап-сўз бўлди...
Давлати ошган сайин – очкўз бўлди,
Кўйни тўлди, кўзи ҳеч тўйгани йўқ,
Ер юзин олмадим, деб дилсўз бўлди.
У яна кўшин йиғиб йўлга тушди,

Яна давлат, иклимлар қўлга тушди;
Ҳеч қайда тополмади қўник, ором,
Дарё кечди, йўли бир чўлга тушди ..

Олис чўлга дуч келди у ногаҳон,
Қақраган ҳам яланғоч кум ҳар томон,
Қанча тежаб ичса ҳам ўтмади сув,
Чўл тафтида коврилар мол ва инсон,
Бир катра сув дардида қўшин сарсон,
Бедармон, чала жинни ва чала жон.
Қанчалар қолиб кетди бу саҳрода,
Не иложки, ер қаттиқ, йнрок осмон...

Жаҳонгирнинг оти ҳам қулаб ўлди,
Дўст ёлин кучиб гамга ошяо бўлди.
Ўрнидан туриб бокса, олисларда -
Бир шуъла барқ урмоқда... Ҳайрат тўлди.
Шаҳаншоҳ шуъла томон тўғри юрди
Саҳронинг қок белида нима кўрди?
Оқиб келиб қумларга сипгмоқда сув,
Искандар от устидан сувга урди.

Тоға қониб дер эди: «Не ҳикмат бу?
Чўл аро қандай ширин ва салқин сув...

Сув бошида бадавлат эл бор ўхшар,
Ҳамманг ичиб, дармон йиғ ва кўлинг юв!
Дармон йиғиб, сув бўйлаб кетишим бор,
Сув бошида – калъага етишим бор.
Бош эгмаса – қиличим бошидадир,
Шаҳрин ҳам тош-талкон етишим бор».

Жар солиб, сув ёкалаб юриб кетди,
Йўлда кўнмай, кўн кун от суриб кетди.
Кўшини соғут кийган, ўнкай ботир,
Йўл-Йўлакай базмини қуриб кетди.
Ҳайрон бўлинг Искандар бардошига,
Юра-юра етилти тоғ бошига,
Ғойиб бўлди шу ерда сув оқиши,
Разм солиб қаради ҳар тошига.

Қарасаки, ажойиб калъа турар,
Искандар от бошини дарҳол бурар.
Тутқасин тортар олтин дарвозанинг,
Очолмай, қаҳри қистаб, ҳар ён юрар.
Ҳеч қачон бундай хўрлик кўрмаганди,
Ҳеч дарвоза олдида турмаганди,
Ғолиб бўлиб ўрганган асов кўнгил –
Хўрланарман, деб хаёл сурмаганди.

Қаҳри кистаб, кокишга тушди ногоҳ,
«– Дарвозангни оч!» деди Искандар шох,
«– Ижозат йўк, бу – тангри эшигидир!»
Қоровулнинг жавоби солди садо .
«– Билмайсанми, Искандар деган менман.
Фр юзини урушда енгган менман.
У худо. мен – подшо, нима бўпти,
Энг сўнгги калъа учун келган менман!»

« – Мақтанишга ҳожат йўк, зўравонсан.
Ҳам зўравон, ҳам очкўз. тўймак жонсан
Микти бўлсанг нафсинга кучинг етсин,
Бу дарвоза очилмас, бил, аён сан!»
« – Кўл кездим, тўғри келди ранг-баранг ер.
Қалъаларга чанг солдим мисоли шер;
Қалъангни-ку очмайсан, ҳеч бўлмаса,
Халқимга кўрсатайин, бир сийлов бер!»

Шу замон келиб тушди тугун - рўмол;
Овоз келди: «Жаҳонгир! Сийловни ол! -
Сен сўраган сийловнинг худди ўзи.
Жўнаб қол, йўлда очиб назаринг сол!»
Кўнгли тўлиб, тугунни қўлга олди;
Тўхтамай, қўшин гомон чопиб қолди.

Очсаки, рўмол гўла - кок суяклар...
«Бу қандай масхара?» – деб ақли голди.

Жаханнамдай тутокиб кетди бирдан,
Ҳеч маъни ололмади ушбу сирдан.
Наъра чекди: «Менга шу равомиди,
Суяк деган топилар ҳамма ердан!»
Ҳам тугунни иргитди бетокат кўл..
Арасту яқин келди – ақли заи мўл:
«Шохо, – деди, бу тортик бежиз эмас,
Хосиятли суяк бу - хабардор бўл!»

Арасту сўзлар экан, тингламас ким?
Искандар ҳам поилож ўтирди жим.
« – Кўрайлик, суякми ё олтин оғир.
Тарозуни келгирилинг!» – деди ҳақим.
Тарозуни шу замон келтирдилар.
Бир ёнига кумуш, зар тўлдирдилар;
Бир ёнда суяк оғир босиб турди;
Ҳаммаси ҳайрон қолиб ўлтирдилар

Ини илди қўшинда бор олтин буткул,
Босарди суяк ётган палла нукул
«Ҳазинам етмади-ку! Суяк оғир...

© 2011 йил

Чорасини топ!» деди энг кейин ул.
Ҳаким олди ердан бир сиким тупрок
Ва суякнинг устига сочди шу чок.
Бир дамда олтин оғир босиб тушди;
Искандар яна хайрон, хаёл таркок.

Шаханшоҳнинг бағрини ғирнар оғу,
Чидолмайин ҳакимни чақирди у:
«Муъжизани тушунмай, котди бошим,
Маъносини айтиб бер, эй Арасту!»
«Кўз суяги – бу суяк! деб бошлар сўз,
Тирикликда ҳеч қачон тўймайди кўз,
Бир сиким тупрокка ҳам тўяр – ўлса,
Ғазабланма, шаханшоҳ, бўлма дилсўз!»

Ўйлаб-ўйлаб подшоҳ бошин букди,
Кўзлари қосасига ботиб – чўкди.
Йўл солди ўз юрти а қўшин тортиб.
Ўлғунича ўзини ўзи сўкди.
Сўз тамом, адоқ бўлди хангома ҳам.
Беҳуда гап ўйлама бунини ҳеч дам.
Ору номус соғма умр бозорида –
Очкўз бўлма, одаммас очкўз одам!

Мақтанишнинг хайри йўқ, яхши билгин,
Донолардан ўрганиб, амал қилгин.
Ўз бахонгни ўзингдан ким сўрайди,
Яхши бўлсанг – ёруғлик сочиб келгин!
(1901)

АЗИМ ҲИКОЯСИ

Бир сўзим бор «Минг бир тун»дан ўқиб кўрган,
Ўлан қилиб шу сўлимни айти им келган
Бўлган экан оға-ини икки йигит
Бағдодда Мустафо ва Сафо деган

Иккови ҳам етим эди, ота ўлган,
Меҳнаткаш, етиммиз деб бўш юрмаган.
Тикувчи, каштачи эли кичик ини,
Мустафо сурачилик илмин билган.

Иккови икки айрилмоқ г амин еган,
Бир четга кетмоқ бўлар юрт кўрмаган.
Мол топгани сўнг излаб топилоқ бўлиб,
Шарт қилиб, бир-бирига ваъда қилган.

Икковин икки ёкка тақдир бўлган,
Жонлар эди қаторидан ийманмаган.
Чинмочинга Сафоси кета турсин,
Мустафо Болсурага йўл бошлаган.

Мустафо бўйдоқ, йўксил бўлиб юрди,
Қасбида қамол топиб, бахти қулди.
Оздан сўнг хотин олиб, ҳовли тиклаб,
Шаҳарда у бойларнинг бири бўлди

Пул топиб, кийим тузаб, корни тўйди.
Қоғозга безак чизиб, сурат ўйди.
Худойим кечиктирмай бир ул бериб.
Муллалар отин унинг Азим қўйди.

Йил изидан йил ўтди, Азим ўсди.
Вакт егиб, мадрасага бориб гушди.
Оч йилда яхши илм касб тиди-ю,
Юзи нурли йигитнинг кўнгли жўшди

Ўқишдан сўнг ушлади ота йўлин,
Оширди мартабасин, касбу корин.
Шул кунлар ажал етиб, Мусгафо ўлиб,
Йиртик-етим бўлмасдан топди ўрнин

Отанинг ҳаракатин ушлай олди,
Ҳунарини кўрганлар койил қолди.
Олувчилар кўпайиб бунини ишин,
Санъати юксалгандан хўп юксалди.

Бир кун лавкаси¹ да ўтирганди,
Тўртин тўн, олтин камар бир чол келди.
Не қилса ҳам ҳурматли одам-ку деб,
Азим туриб, эгилиб салом берди

Лавка (русча) дўкан, яш ўрни, маъносида

Чол хам алик олди-ю, омонлашди,
Ёнига якин келиб саломлашди.

Ет элнинг одамиман, эй чиройим,
Не харакат қиласан? – деб сўрашди.

Ешимдан егим эдим кўнгли синик,
Хунарим ортик эмас ундай улуг,
Меҳнат қилиб тер тўкиб, кун кўраман,
Ишим шу – суратчилик, бўёқчилик.

Нодон десам, қилганинг, тусини яхши,
Яхши касб-ку меҳнаткаш эрнинг нақши.
Қуни бўйи тешилиб ўтирсанг, айг,
Не топар бу унумсиз ишдан киши?

Бу сўзга Азим туриб аччиқланди.

Ғалати сўзлайсиз, - деб шошилади.
Отамнинг касбидан мен хор бўлмасман,
Оч қолмасман, бўлмасам ҳам бойлар олди

Хор кўрмасман ҳам, болам, зўрламасман,
Тешилган сени кўриб хор демасман.
Кимё фанин ўргатай сенга ўзим,
Мисдан алгин ясайсан, алдамасман.

Чин хунар бу, зур касб бу – кўзинг етса,
Ярамайди хар кимга буни ўргатса
Ўзи ўнгай, баракали, ортик хунар,
Оз иш билан кўп олтин ҳосил этса.

Мен ўзим юрганим йўк молдан кечиб,
Айтаман, болам, сенга меҳрим тушиб
Тайин бўл, эртага кел мисинг билан,
Кўнлим гумонларни таркат, ечиб

Аввало, ҳақлигимга етсин кўзини,
Шарт қилдим-ку ўргатмоқ бўлиб ўзим.
Эрта кун шу ўринда топилмокка,
Иккови ваъда боғлаб айтди сўзин.

Чол кетди, бола ҳайрон уйга қайтди,
Кўрганин онасига келиб айтди.
Кимё илми бор дерлар, она эса
Бошин чайқаб, қайғуриб, ичин тортди

- Олиб бор-да, мис пақирни олдига сол,
Олтин чикса, бўлар-ов бир талай мол.
Ёлғизим, не қилсанг ҳам саломат юр.
Жодугарлик қилмасин онт урган чол!

Бола деди: – Тангрим кокса, банда нетар?
Елгон бўлса, билинади, хор бўп кетар
Чин бўлса-ю, ваъдага мен бормай қолсам,
Ғофил дерлар, чехрамга изза етар

Не қилса-да, бола шу кун чала ухлади,
Утрик қайси, рост қайси тополмади.
Мис пақирни қўлига олди-ю у,
Лавқасига кундагидан эрта борли.

Чол ҳам ваъда бўйича теъ кела қолди,
Бир идишдан кўмир билан кўрик олди.
Ускунасин ўрнига қўйиб бўлгач,
Миснинг қани, болам? – деб дигир солди¹.

Мис пақирни синдирди талқон қилиб,
Кўмирга солди мисни дўкон қуриб.
Мис бикирлаб эриган бир пайтла чол,
Чўнтакдан ушоқ қора олди қириб.

Олди-да у дарисини мисга солди,
Бикирлади, билкиллаб мис чайқалди.
Озми-кўпми булғалоклаб не биландир,
Совигандан сўнг олтиндай қўлга олди.

---

¹ Дигир сазмоқ – оғоч қилмоқ, хой-хуй солмоқ

Болага берди кейин олтинини.

Шаҳарийнинг² саробига³ солгин буни
Олтинмас бу, деб биров айтса, болам.
Амал йўк, алдамчи деб билгин мени¹

Олтинни ол-да кўрсат халққа бориб,
Менинг сўзим чин бўлса Тантри ўнгариб⁴.
Манов богча ичидан топиб олгин,
Агар мени изласанг кўнглингга олиб.

Азим учди олтинни ола солиб,
Не бойларга кўрсатди буни обориб.
Самородний⁴ сори олтин экан-ку деб,
Ким кўрса, шуни айтади ант-танг қолиб.

Уч минг уч юз тиллага кетди сотиб,
Опасига опкелди. Ҳайрон қолиб
Онаси: – Шу кишини чакир, деди.
Кетсин, – деди, – уйимиздан гаъм-туз тотиб

Бояи хув богчага Азим келди,
Чол ҳам чиқди, у шу ерда ўтирганди.

Шаҳарий шаҳарда яшовчилар, деган маънода

² *Сароб* олтиннинг софлигини текширадиган асбоб, деган маънода

³ *Тангри ўнгариб* худо бериб, деган маънода

⁴ *Самородный* сиф, ёмби олтин (русча сўз).

- Эй, отам-а, қилган ишинг рост экан-ку,
Қўноқ бўлиб бизнинг уйдан таъм тот, деди.

Қўш ховуч тилда берди Азимга чол,
Деди. – Сенинг молингдир, бу мендаги мол.
Езилишиб, сирлашиб ўтирайлик,
Хар турли кимматбаҳо ичкилик ол.

Сирлашсак, суҳбатлашсак оқлоқ афзал,
Сўйлашиб, тонайлик биз напға бу гал.
Онагни ҳам бир ёқларга юбор, болам,
Сиримизга бўй тикиб юрмасин сал.

Кун ботмасдан йўл караб юрма бизга,
Қош қорая келарман мен ҳам сизга.
Ичмоқ-смок орасида айтар гап кўп,
Уйингизда жон бўлмасин сендан ўзга

Азим кезди бозарни хўп тенгираб,
Хар турли ичкиликлар олди сўраб.
Олтинларни кўргандан сўнг онаси ҳам
Кетди қўшни уйга томон ишонқираб.

Арок, емиш - хар турли неъмат тайин,
Қувонди бор олтинни олгандайин.

Уйга бошка хеч бир жонни кўймай,
Ўзгача безангирди уй афзойин.

Кўз боғламай, шипиллаб чол хам келди,
Азим хам эшик очди, тайин эди.
Азимни боласидай кўриб, яйраб –
Яшнаб чол ёруғ юз-ла уйга кирди.

Чол кириб уйни текис оралади,
Бир Азимдан бошка жон гоголмади.
Соддадил, калби тоза болапакир
Кўнглига чол килиғин хеч олмади.

Жўшиб-кўшиб сўзлаётир чол бидинлаб,
Азим турар кўл коштириб, сўзин тинглаб
Ошни хам еб, кўлни ювиб бўлгандан сўнг.
«Ичкиликни обке» дея кўйди имлаб

Аввалдан бу бор иш элнинг одатинда,
Немисми – рус, ким бўлмасин, қай халкнинг -да,
Фойда-ку деб, тансоғлик деб ичадилар,
Мевадан сўнг хамр¹ тортарлар ош ортинда.

Хамр (арабча) – мавт қилувчи ичимлик

Подноста¹-бутылкаю-арок тўлди,
Бир-икки яхши рюмка¹ гайин бўлди.
Бор ва йўкни сўлашиб, шовкин солиб,
Олишиб пиёлани, гўкнаш килди.

Ёймашувок⁴ шум чолнинг ичи снди,
Кўпрок ичган Азим, тез маст бўп колди
Бир аёк⁵ кўлдан-кўлга деган бўлиб,
Жодугар стаканга дору солди.

Шум жодугар тун ўртаси бўлгандан-ок,
Шу йўл билан талай жонни йиққан, э воҳ!
Дору кўпган аёкни ичгандан сўнг,
Чалқасидан йиқилди Азим шу чок.

Шунда чол хўштак чагиб овоз берди,
Тўри йигит гўбут олиб уйга кирди.
Азимни шу тобугга солиб дарроп,
Кўтариб ташқарига улар юрди.

Азимни маст килган чол шод кулади,
Эшикни ёпаман деб ҳаяллади

---

¹ Абий ишлатган русча сўзлар таржимасиз берилди: поднос - патнис.
Бутылка - шиша идиш.

¹ Рюмка - шиша, стакан, қадах

⁴ Ёймашувоқ - очик юзли, деган маънода

⁵ Аёк - идиш.

Ортини жим-жирг қилиб онтурган чол,
Тўртовни эргаштириб тез жўнади.

Денгининг ёқасида калин камиш,
Ичида бир кема бор чолга таниш
Азимни шу кемага солиб, улар
Тумшугин четга буриб бошлар сузиш
Енида ўттизми-қирқ йўлдоши бор,
Қалъадан тонг отгунча кетди олис.

Тонг отди. Шунда кампир уйга келди.
Ўғлига бир гап бўлган! Ичи билди.
Зор килиб, ўй-вой солиб, иш битирмай,
Тақдирни а тан берди – нетсин энди?!

Азим келди эсига эрта тушда,
Ўз бошин хавф-хатарли кўрди ишда.
Кўл-оёғи боғловли ёлғиз ётар,
Темир четан қафасдай турар устда.

Иргалиб ўрнидан аранг гурди,
Тепасида онт урган чолни кўрди.
- Оксокол олам шундай қиладимми?
Онамдан мени айириб бу не? леги.

© 2010-2011

Кўзингни оч, эсингни йиғ, энди ўйнама,
Мени, сен ўз диндошим деб ўйлама.
Мен ўтга ситиламан, динимга кир,
Менда борнинг баридан хавф айлама!

Агарда кўнмас бўлсанг подончилик,
Ҳар кун тайин сен учун юз бир чивик.
Минг жонинг бўлса ҳамки қутулмассан,
Топилмас энди менда майда қилик.

Бола деди: Диним учун жоним қурбон,
Жондан кўркиб мен ўтингга бошим урмам.
Диним ҳақдир, ишим оқдир, ўлсам шаҳид.
Кўркади деб, умидинг уз сен оштурган!

Боланинг у бор кийимин ечиб олди,
Юз қамчидан орқасига лурра солди
Инк этиб бир товушини чиқармади,
Азим оз-моз талмовсираб, ночорланди.

Бу ишни хуш кўрмади кодир субҳон,
Кўк бузилиб, ер юзин босди тўфон.
Боғланган бола тутқун қолаверди,
Кемада овора эди кўп оломон

Тун бўйи ухламади Азим миғзиб,
Сув шариллаб куйилар, кема изғиб.
Чарчаб қолди ўттиз кул йиқилгудай,
Шарпиллаб, тонг отгунча сувлар тўкиб

Ўттиз кул ақлашди бошни кўшиб,
Уламиз деб ўйлади жондан кечиб.
Бир четдан бир ёкага келаётган
Қари итни ушладилар олдин гўсиб.

Оқсоқол, иш қиласиз ўйлапмасдан,
Жондан қўркиб қочмас эдик қора тошдан.
Худо суймай бизга солди ушбу ишни,
Қўлини еч, ризолик ол манов ёшдан.

Қўлини еч, ризолик ол, кишанни буз,
Тезроқ айт, кўнасанми, вақт тиғиз.
Бу сўзга кўнмай қолсанг, ўлдирамиз,
Сени суяга ташлаймиз ўттизимиз.

Шунда чол манов сўзга анг-танг қолди,
Не қиларин билолмай хўп ўйланди
Ўттизининг вазоҳатин пайқагач, у
Боланинг қўл-оёғин еча солди.

«Чироғим!» деб бўйнидан кучоклайди,
Кўзидан ёши оқиб, гоҳ порлайди
Чироғим, мастлик билан қилибман, – деб,
Аввалги сўздан тониб, яна алдайди

Азим ёш, оқ феълли бир йигит эди,
Ўйлади: ўтрик эмас, ана, ийманди
Мастлик билан қилган бўлса, қилгандир деб,
Ёшлиқ қилиб, у чолга яна ишонди

Мастлик билан қилган бўлсанг, кечдим, майли.
Қари ит ҳам «чироғим»лаб қийшанглайди.
Ел тиниб, кун яраклаб боягидай.
Яратган кузатади, кўз ташлайди

Болани силаётир уфлаб-тплаб,
Хушомадлар қилади чол жилманглаб.
Ўттиз кул ҳам: «Манов тек жон эмас-ку», – деб,
Хизмат қилар ҳоли еткунча тарванглаб.

Бир маҳали чол дедик: -- Болам, тўхта,
Мисни олтин қилар дори анов ёқда
Олис эмас, оз кун юриб, бориб келсак,
Олиб келсак шу доридан кўп-кўп катта.

Бола айтди: – Ўзинг бил! – деб бу сўзиг;
Чол кувонди теккан каби эрк ўзига.
Оёлида тикка гуриб хизмат килар,
Хийла, шумлик келтирмайди хеч юзига.

Чол жўнади болани эргангириб,
Шипиллаб бир маконга борди стиб.
Бир барабан турган экан, қоққан эди,
Ўраб олди елмоялар² дупурлатиб.

Уч елмоя ушлади йўригига¹,
Озик ортди бирининг қўмлинига⁴.
Икковига эгар солиб мишиб олиб,
Барабанни колдирди ўринига.

Елмоялар келади елдай эшиб,
Бир тарафни шум чолнини кўзи тешиб,
Боладан сўрайди у – Кўрдингми, – деб,
Булдираган булут турар алаңглашиб.

---

¹ *Барабан* – улкан ногора, довул

² *Елмоя* – тез чопадиган туя

³ *Йўрик* – йўлда мишиш учун, деган маънода

⁴ *Қўмлик* – гуянинг ўрқачи, сирти, жўтаси

Ул ўзи – булут эмас, Қофнинг тоғи¹,
Бир бўлак улкан тоғнинг берги бағри.
Берги тоғнинг бошида шу дори бор,
Қирондай олиб қайтамиз ипак бовли.

Тун бўйи йўл юрдилар, бўлди чошка,
Кўринди яркираган уйдаи парса.
– Бу нима? – деб сўраганди, тура қочди.
Қофир ҳаял қилмади сира салча.

Бу нима? – деди яна Азим шўрли,
Қочганинг не қилганинг, бунча сирли?
Чирогим, бу жудаям хатарли ер
Бир қасдгўй, жодугар девнинг ўрни.

Шуни айтиб, чол саваб² юраверди,
Бир ўзан чиқди йўлда, шуни ўрлади.
Ўзан бўйлаб ўрлаганча юравериб,
Нақ пешин вақтида бир тоққа келди.

---

¹ *Қоф тоғи* – Кўхи Қоф (Кавказ) тоғлари. Бу ерда умуман тоғ, тоғли ўлка маъносиди.

² *Саваб* – қамчиллаб, шошилди.

Бир жартошга¹ келди-да, туша колди,
Озиқ ортилган моянинг корнин ёрди
Ичини ёриб, ичдаги ичак-корнин
Ўпка-боврия тозалаб, борин олди.

Шунда чол Азимга аркон, ханжар берди.
Моянинг ичига кириб сен ёт! – деди
Ичини тикиб, мен кетиб япринамап,
Тоғ бошида Семурғ бизни кўрди

Мен кетгач, бу ерга хув Семурғ келар,
Мояни илиб учиб чўккига элтар
Бир ерга қўнган пайти сен ёриб чик,
Одамзоддан ийманиб учиб кетар.

Чўккида бор коп-кора ушок тупрок.
Қопга тўлдир кечикмай сен илдамрок.
Қоп тўлганда арконга боғлаб тушир,
Шошма ечиб олгунча, тўхта бирок.

Шундан кейин арконингни тошга бойла,
Сўнг сирғаниб ўзинг тушар ерни сайла.

---

¹ *Жартош* - тикка жар ёнидаги улкан топи

Аркондан ушлаб олиб сирганиб гуш,
Ярамайди қилмаслик шуйтиб ҳийла

Қоп олди, ханжар олди шунда Азим,
Укиб олди янглишмай чолнинг сўзин
Чирогим, айтганларни ёдла тут, – деб
Боринча¹ чол ҳам унга қилар таъзим.

Азим ҳам ҳаялламас бўйин тежаб²,
Таваккал деб туя ичра кирди, ажаб.
Тангрининг бир ёзгани икки бўлмас,
«Эрнинг иши – таваккал» бор шундай гап.

Азим киргач, моянинг ичин тикиб,
Шум чол ҳам яшринди бир толга кириб.
Корни тикилган мояни илди-кетди,
Хуя тоғлардан, осмондан Семург келиб

Семург кўнди мояни тоққа обориб,
Эр Азим чикиб келди ичин ёриб.

Боринча – иши биттунча «да-ҳа»лаб турди, деган маънода

Тежасмоқ – бу ерда, бўйини яшириб, ҳаяллаб турмади, деган маънода.

Одамзодни кўргач, куш чўчиб колди,
Ўтирди Семурғ куш овлоқ бориб.

Тирмашиб Азим чиқди тоғ бошига,
Топди тупрок, тўлдирди халтасига
Коп тўлгач у арконга маҳкам боғлаб,
Тоғ бошидан юборди отасига

Юбориб халиги копни ерга отиб,
Онтурган чол давлатга колди ботиб.
Копдаги қўлга тушгач, динсиз кофир
Арконни олиб кетди юла тортиб.

Айрилиб арконидан Азим колди,
– Арконни нега олдинг? – деб дод-ной солди.
– Талайни мен шу тоғда қолдирганман,
Шунинг бири бўларсан, – деб чол кетворди.

Чол карамай-қайрилмай кетаверди,
Азим шум чол динсизлигин аниқ билди.
Кофирнинг қайтмаслигин билгандан сўнг,
Тоғ аро йўл топай деб у интилди.

Кўрди, билди тоғдан тушар йўл йўқлигин,
Шундан кейин кўрай деди корин гамин.

Озрок емиш топиб, анов-манов еди
Сўнг ёта кетди кутиб ҳақ буйруғин.

Бир четда Азим ётар Кун ҳам ботар.
Атрофин тапир-тупур овоз коплар.
Қараса, учиб юрар кўп аждарҳо,
Шундаям Азим кўркмай ухлаб ётар

Ухлаб ётиб, бир маҳал тез уйғонди,
Учиб юрган кўп аждардан чўчиб колди.
«Ё таваккал!» деди-ю, биттасининг
Бошини ханжар билан чопиб олди

Ўзи ҳам бир томонга ирғиб кетди,
Баланд бир оғоч кўриб, шунга етди
«Баланд ерда бўлайин», деб ниётлаб,
Шу тунда оғоч бошин макон этди.

Ундай-бундай ётиб кўрди, уйқу қани?
Бир ухлаб, сўнг уйғонганда тўрт томони,
Бўшаб колмиш, атроф бўм-бўш, махлуқлар йўқ,
У таниди ўзи чопган аждарҳони.

Ўйлади у: тирик эмас, йўқдир жони,
Яқинда бориб кўрай ўлган аждарҳони.

Тушди баланд оғочдан у, қўлда ханжар.
Етиб борди аждархога шул замони.

Кўрди, билди: аждар ўлган, тирик эмас,
Сўм танасин Тангри узун яратмиш, бас.
Ханжар билан тасма-тасма килиб олиб.
Жўн терисин¹ курутди у кунга бирпас.

Тасмаларни боглаб-эшиб қилди аркон,
Азим эди тадбиркор-у удлабурон
Бир учини тошга боглаб, ташлаганда
Тушар срга етиб борди ипи обдон.

Мард Азим таваккал деб, жондан кечиб.
Аркондан ушлади-да кетди тушиб.
Қоракат еб, мўйил² еб, сувдан ичиб,
Пастга кулаб, югурди. Тирик! Учиб!

Уч қўниб, тўртинчи кун белдан³ опди,
Шул куни у бир уйга дучорлашди⁴.

---

¹ *Жўн териси* – жўта (сирт) териси.

² *Қоракат, мўйил* – меваси одам еса бўладиган ўсимликлар.

³ *Бел* – баландлик, довои, тепалик

⁴ *Дучорлашмоқ* – дуч келмоқ

Тоғ бошидан гуширган таваккал-ла,
Шул уйга кирмок бўлиб кадам босди.

Қокмадан¹ кирди ичга кадам босиб,
Бир хонадан иккинчига ўтди ошиб
Гиллашмокқа ҳеч одам йўлиқмади,
Тўрдаги уйга кирди эшик очиб.

Икки сулув киз ўтирар тўрғи уйда,
Ундай гўзал топилмайди бутун элда!
Иккита киз шатранж² ўйнар. Билмай кириб,
Бизнинг Азим туриб колди ўрта ерда.

Икки киз ҳам уни кўрди бош кўтариб,
Одамлодга хайрон боқди кошни кериб.
– Эй йигит, сен чехраси хуш жон экансан,
Жодугарга эргашдингми сўзига кириб?

Азим деди ҳеч бир сўзни яширма-ёк:
Мен бир ғариб бечораман юрган саёк...
Узи кўрган, бошга тушган савдоларнинг
Бирин қўймай айтаверди болдан-оёк

Қоқма – кўшгатавақа катта эшик, дарвоза

² *Шатранж* шахмат ўйини.

Икки қиз эшитади Азим холин.

Эшитиб, жони ачир билган сайин.

Сен бизга бовур бўлиб, бирга яша.

Не керакса, қилайлик барин тайин.

– Хўп бўлади ундай бўлса, опаларим,

Бу дунёнинг тортдим мен кўп жафоларин

Соғинсам, ўз элимга етказарми

Айтсангиз, мархаматли оталаринг?

- Кўнглингни совутмагин биздай киздан,

Сизга ваяда бизларга тангри айтгизган.

Чидаганча чидаб кўр ёнимизда.

Кайтмоғини келар бизнинг қўлимиздан

Биз сени ёр қилмасмиз, бовур¹ қилармиз,

Дўстлик-ла юрак эрир, яхши билармиз.

Тубинда бунда тура олмасанг сен,

Элингга етказишга интилармиз.

---

¹ *Бовур* – аслида, жигар, жигар гўшти. Кўчма маънода кадрдон, жона-жон, қариндош.

«Хўп бўлади» дейишди-да, шарт боғлашди,
Қаттик-каттик айгишиб ваъдалашди.
Кўнглида коралик йўк, ок ният-ла,
Жуда яқин дўст бўлишга сўз беришди.

Кун чиқди. Нужудига қувват энди,
Бу уйда яйраб-яшаб, эркаланди
– Ен-екни қандоқ сайрон қилсанг¹ эркинг,
Факат манов бир эшикка кирма, деди.

Бир кун қизлар йўк маҳали, ёлғиз Азим
Кўнглида билиш ҳисси ўйнаб бир нум.
Очма деган эшикка яқин келди,
Сўнг очиб, кирди-кетди сўзсиз ва жим...

Кўрсаки: бир ажиб боғ тоққа туташ,
Хув четда ҳовузи бор эрнаги¹ тош
Булбул сайраб, мевалар пишиб турар,
Таърифига сўз етмас, етмас бардош

Тош ҳам эмас эрнаги – дурру гавҳар,
Кетгиси келмас одам: марварид, зар.

---

¹ Эрнак – ҳовуз, иншоотларнинг ластки қисми, таъмали.

Мард Азим томошалаб караб турса,
Учиб келди ранго-ранг, ажиб кушлар.

(Поэма тугалланмасдан қолган)

Насухамсар

БИРИНЧИ СЎЗ

Ёшим шу ерга етгунча яхши яшадимми, ёмон яшадимми, хар калай яшаб келдим, умримнинг кўпи кетиб, ози колди, бошимдан не-не савдолар кечмади: олишдим, юлишдим, айтишдим, тортишдим – хуллас, бошга тушганини тортиб келдим. Мана энди ёшим кайтиб, қаридим, хоридим, ҳамма килиб юрган ишларимда маъно йўқлигини, ҳаммаси шушчаки бир гап эканлигини кўрдим, билдим. Хўш, энди колган умримни қандай килиб ўтказсам экан? Мана шуни-сига ўзим ҳам хайронман.

Элу юртга рахбарлик қилсаммикин? Йўк, эл мен кўрсатган йўлдан юрмайди. Агар, бошимга ташвиш сотиб оламан, деган киши, ёки ҳали пенюнаси деворга бориб тегмаган, белида куввати, кўкрагида ғайрати бор ёшлар рахбар бўламан демаса, бизнинг элга рахбарлик қилишдан худонинг ўзи сакласин!

Мол боқсаммикин? Йўк, боқолмайман! Керак бўлса, бола-чақа ўзи боқиб олар. Қаригап чоғимда ўғрилар, муттаҳамлар учун мол боқиб, кўпи кетиб, ози колган умримни хор қилиш ниятим йўк!

Ё илм-фан билан шуғуллансаммикин? Йўк, ундай десам бу элда илмининг кадрига етадиган, уни тушунадиган одам йўк. Билганингни кимга ўри атасан? Билмаганингни кимдан сўрайсан? Кимсасиз чўлу биёбонда олдига матосини ёйиб, кўлига газини ушлаб ўтирган кишидан нима фойда? Ёнингда ҳасратлашиб кўнгил ётадиган киши бўлмагач, илму фан кишини тез қаритадиган бир ташвиш экан, ҳолос.

Сўфилик қилиб, дин йўлига тушсаммикин? Йўк, бу ҳам бўлмайди! Чунки ундай қилиш учун ҳам тинчлик керак. На кўнглингда, на хаётингда осойишталик бўлмагандан кейин, бундай элда, бундай жойда сўфиликка баю борми?

Ёки бола-чақаларимнинг тарбиясига киришсаммикин? Йўк, бу ҳам тўғри келмайди. Жон деб тарбия қилардим-у, лекин қандай қилиб тарбия қилишни ҳам билмайманда, ахир. Хўш, тарбиялаганда ким бўлсин деб тарбиялайман? Қайси элга кўшайин, қайси томонга йўллайин? Борди-ю, тарбия қилганимда ҳам бола бечоралар ўз илмининг самарасини тинчлик билан кўра оладими? Кўра олса, қаерда, қандай қилиб? Бунга ҳатто ўзимнинг ҳам ақлим етмайди-ю, уларни нима қил деб, қаерга бор деб илм ўргатаман! Буни ҳам эрмак қила олмадим

Охири шундай қарорга келдим: хаёлимга келган нарсаларни оқ қоғозга ёзаверайин, оқ қоғоз билан қора сиёҳни эрмак қилайин. Кимда-ким бундан ўзига керакли сўз топса –

ёзиб олсин, ё ўқисин, кераги йўқ деса – ўз сўзим ўзимники дедим-да, ниҳоят, ёзишга ўтирдим. Энди бундан буён шундан бошқа ишим йўқ.

ИККИНЧИ СЎЗ

Мен болалик чоғларимда бизнинг қозоқлар сартни кўрса: «Олангни эмгур, чулдирраган тожик» деб; нўғайни кўрса, уни ҳам: «Туядан кўрққан нўғай, отга минса чарчаб, яёв юрса дам олади» деб масхара қилишарди. Русларни кўрганда эса: «Ўйига келганини қиладиган ўрис... Нима десанг шунга инонади...» деб уларнинг устидан ҳам қулишарди.

Шунда мен худога минг марта шукурки, биздан бошқа халқларнинг ҳаммаси ёмон халқ бўлар экан, дунёда энг яхши халқ бизлар – ўзимиз эканмиз, деб ўйлаб, ҳалиги айрилган сўзлардан жуда завқ қилиб қулар эдим.

Энди бундоқ ўйлаб қарасам, сартлар қлмаган экин, улар олмаган ҳосил, савдогарлари бормаган ер – ҳулласи уларнинг қўлидан келмаган иш йўқ экан. Улар ўзлари билан ўшлари овора бўлиб, шаҳар халқлари бир-бири билан ёвлашмайди, аҳил яшашади. Ўрисларни ҳисобга олмаганда, улар қозоқларнинг ўлигига қафан, тиригига уст-бош етказиб беришади. Қозоқларнинг ўз боласига ишонмаган молларини қира қилиб, ташиб бераётган ҳам шу сартлар. Ўрислар истило қилиб олгандан кейин ҳам, сартлар (ўзбек демокчи)

уларнинг илму урфонларини бизлардан кўра аввал ўрганиб олишди. Катта-катта бойлар ҳам, муллалар ҳам шуларда: хушёрлик, усталик, тежовғилик, эпчиллик, уddaбуронлик ҳам шуларда, сиёлик, одоблилик ҳам шуларда.

Нўғайларга карасаенг – улар солдатликка ҳам, очликка ҳам, камбагалчиликка ҳам, ўлимга ҳам чидайди. Муллаларини иззат-икром килиб, мадрасалар қуришга, динни каттик тутишга ҳам қодир. Меҳнат килиб мол топиш йўлларини ҳам билишади, салтанат, хашамат ҳам шуларда. Бизнинг одамларимиз ўзларининг балоинафслари учун нўғайлар эшигида бири чоракор, бири кўшчи бўлиб ёлланиб ишлашади. Бизнинг энг бой деганларимизни ҳам улар: «Сенинг шакши оёғинг билан пичиратирга кўйгөн идан тугил, чик ифлюс, сасси қозоқ» деб уйларидан ҳайдаб чиқаришади.

Хўш, буларнинг бари нималикдан? Буларнинг бари шунданки, улар бир-бирларини қувди-қувди қилмай, тинч-тотув яшаб, меҳнат килиб, ҳунар ўрганиб, мол-дунё орттириб, бойиб бораётганликларидандир.

Ўрислар хақида-ку, оғир очмасак ҳам бўлади. Бизлар унинг кули ҳам, чўриси, кароличалик ҳам эмасмиз.

Бас, шундай экан, хў бояги мактанганларимиз, завқ килиб кулганларимиз, мазах килиб айтган сўзларимиз қайёққа кетди?

УЧИНЧИ СЎЗ

Қозоқларнинг бир-бирига дўшман бўлишининг, бирининг тилагини иккинчиси тиламаслигининг, рост сўзи кам, мансабпараст, ялқов бўлишликтарининг сабаби нимада? Бунга дунёда ўтган барча донишмандлар шундай жавоб килади: ҳар қандай ялқов киши кўрқоқ ва ғайратсиз бўлади; ҳар қандай ғайратсиз, кўрқоқ киши мактанчок бўлади; ҳар қандай мактанчок, кўрқоқ киши – ақлсиз, нодон бўлади; ҳар қандай ақлсиз, нодон киши орсиз бўлади; ҳар қандай орсиз киши – ялқов, киши оқлида тиламчи, очкўз, сук бўлади; бундай хунарсиз кишилар ҳеч қачон бировга дўст бўлмайди.

Бу фазилатларнинг ҳаммаси тўрт оёкли молни кўпайтиришдан бошқа нарса ҳаёлига келмайдиган кишилардан чиқади. Агар инсон экин-тикин, илм-хунар, савдо ишлари билан шуғулланса, бундай ёмон фазилатлар унга доримаган бўлур эди. Мол-дунёнинг кетига тушган ҳар қандай одам, молим кўп бўлса, ўзимники ҳам, болаларимники ҳам ошиб-тошиб ётса, деб ўйлайди. Борди-ю, моли кўпайса, унга қарол ёллаб, ўзлари гўштга тўйиб, қимизга қониб, учқур бедовни қозикка боғлаб қўйиб, жононлар билан айш-ишрат қилишни ўйлайди. Агарда қишлови торлик қилса – ариза битиб, танили-билиш қилиб, бойлиги орқасидан бировларнинг қишловини сотиб олса, бир илож

килиб эплаб олса, тортиб олса. Кишловидан айрилган одам эса, бировнинг эшигига бориб ёлланса, ёки омади келмагани учун элдан бош олиб кўчиб кетса – мана, козокларнинг ўйлаган фикри-зикри шундай.

Шундай фикрдаги одамлар бир-бири билан дўст бўлиш тўғрисида ўйлайдими ҳеч? Қашшок канча кўп бўлса, меҳнат ҳакиси шунча кам бўлади. молдан айрилганлар канча кўпайса, кишловлар шунча кўп бўлиб қолади. деб мен уни, у бўлса мени, кафангадо бўлса экан, деб бир-биримизга ич-ичимиздан душманлик қиламиз. Сал ўтмай, бу душманлигимиз ичимиздан сиртимизга чиқади: ошкор ёвлашамиз, довлашамиз, тараф-тараф бўлиб уриш, жанжал чиқарамиз. Мана шундай олишувларда обрўйим баланд, қўлим узун бўлсин, деб мансаб, бўлислик, бийлик талашамиз.

Шундан кейин биронта одам боласи бундайроқ, чеккароқ жойга чиқиб, меҳнат қилиб мол топайин демайди, экин-тикин, савдо-сотик ишлари билан шугулланмайди. Шундай қилиб, улар тараф-тараф бўлиб юрганларнинг бугун биттасига, эрта иккинчисига галма-галдан ўзларини ўзлари соғиб юришади. Уғриларга тийим йўқ. Агар эл тинч бўлса, ўғриларни ҳам тийиб қўядиган одам чиқарди. Элу юрт икки тараф бўлганидан кейин, уларга ким: «Мен сенинг тарафингни оламан!» деб олт ичиб ваъда берса, булар ҳам

шу томонга суяниб, ўғрилик ишларини бурунгисидан ҳам бир неча хисса ошириб давом эттиришади.

Баъзилар элдаги энг яхши одамлар устидан: «Зўрлик килди, молу жонимизни талади» деб тухмат килиб, сохта ҳужжатлар йиғиб, аричалар ёғдириша бошлайди. Ниҳоят, жинсий иш қўзғалади. Бечораларни терговга чакириша бошлайди. Бу яхши одамларнинг номзодлари сайловдан ўтиб кетмаслиги ва халиги ёлғон-яшиқ ўйдирмалар асосли бўлиши учун, бундай пайтларда кўрмаганни кўрдим дейдиган гувоҳлар олдиндан тайёрланиб қўйилган бўлади. Агар айбланган одам ўт бошини қутқармоқчи бўлиб, ёмонлардан ялиниб-саврадиган бўлса – одамгарчилиги йўқолади; агар борди-ю, ялинмаса – у ҳолда судланган одам ҳисобланиб, ҳеч қандай хизматга олинмай, бутун умри ханф-хатарда ўтади. Хўш, энди, бўлис бўлиб сайланганларидан кейин эса, ўзи шу мансабга шумлик, ҳаром ният билан эришгани учун, тўғри ниятли кишиларнинг гарафини олали дейсизми? Йўқ, албатта, ўзи каби шум, ҳаром ниятли кишиларни кадрлайди. Чунки, бундай кишиларнинг дўст бўлса фойдаси тегади, касд бўлса қўлидан зарарли ишлар ҳам келади, деб ўйлайди.

Шу кунларда козоклар ўртасида: «Иши билан эмас, киши билан улуг» деган мақол пайдо бўлди. Бунинг маъноси шуки: қилган ишинг тузук бўлса эмас, суянган кишинг тузук бўлса – мурод-мақсадингга етасан, демасқидир. Одатда,

бўлис уч йилда бир марта сайланади. Сайланган одамнинг биринчи йили одамларнинг: «Сени ўзимиз сайламаганимидик?» - деган таъна-таъйиқлари билан ўтади. Иккинчи йили – ўрнига сайланадиган номзод билан олишув бошланади. Учинчи йили эса – сайловлар яқинлашиб қолгач, қайта сайланишнинг иложи бўлмасмикин, деган ташвиш билан ўтади. Хўш, энди нимаси қолди? Қозоқларнинг йилдан-йилга мана шундай бузукчиликка берилиб, ахволи оғирлашиб бораётганини кўриб, мен ўзимча шундай қарорга келдим:

Халқнинг бўлисликка сайлайдиган одами энг қамида фалон даражада ўрисча илми бор одам бўлсин. Борди-ю, бундай кишилар ораларида йўқ бўлса, ёки бор бўлса ҳам сайланмаса, у ҳолда бўлис ё уезд бошлиғи, ё эса харбий губернатор томонидан тайинланадиган бўлса чамаси халқ учун мана шуниси фойдалироқ бўлармили дейман-да? Бунинг сабаби, биринчидан, бу мансабпараст қозоқ ешларининг илм-урфон ўрганиши учун ҳам фойдалироқ бўларди, иккинчидан эса, тайинланган бўлислар халққа эмас, улуғларга тобе бўлган бўлур эди.

Шундай қилинса, унинг терговларини, сўроқларини ҳисобга олмаганда, ёлғондўкам ариза берувчилар озаийбгина қолмай, балки йўқоқлар ҳам эди. Яна ҳар бир бўлисла старшиналар, бийлар сайланиши - халқ учун турган-битгани зарар эканини тажрибада кўриб-билиб турибмиз. Бундан

ташқари, умуман бу «бийлик» қилиш деган гап бизнинг козоқлар орасида сайланган ҳар бир кишининг қўлидан келавермайди. Бунинг учун бий бўлиб сайланадиган кишилар қадимги «Қосимхоннинг сийка сиёсати»ни, «Эсимхоннинг эски йўли»ни ва «Тавкаҳоннинг Қултепа бошидаги кенгашларида таъсис этилган «Етти қонуни»ни билмоқ керак. Билиш билан бирга, у қонушларнинг қайси бири замонлар тақозосига кўра эскириб қолганлиги ва қайси бирини ҳозирги замон нуқтаи назари билан ўзгартириш мумкин эканлигини билладиган шунга фаҳму фаросати етадиган кишилар бўлиши керак. Аммо, бундай кишилар ҳозирча бизда йўқ.

Қадимда козоқлар ҳаётини яхши билган одамлар: «Хон кўп бўлса, ёв кўп бўлади, бий кўп бўлса, дов кўп бўлади» деган экан. Бунинг маъноси шундайки: агар бийлар тоқ бўлмайд жужғ бўлса, бир-бири билан довлашиб умри ўтади, демакдир. Бундай қилиб бийларни кўпайтиргунча, ундан кўра ҳар бир бўлишдан фақат учтадан бий сайлангани маъқул. Булар, албағта, қўлидан иш келадиган илмли кишилардан бўлишлари керак. Бундан ташқари, уларни «мунча йилгача» деб сайламасдан, мудом сайлашлари, бийликдан тушгудек бўлса ҳам – ёмонлиги элга ошқора бўлгандан кейингина гушадиган, бўлмаса бий бўлиб ишлайверадиган қилиб сайлашлари керак... Ниҳоят, довлашувчи шахслар

бу бийлардан иккитасини ташлаб олиб, учинчисини холис килиб сайлашса, агар бунга ҳам кўнмаса, бояги уч бийдан биттасини танлаб, ёки чек ташлаш йўли билан сайлаб олиб, арз-лодларини шунга айтса – эҳтимол, жанжалли ишлар осон битган бўлур эди.

ТҮРТИНЧИ СЎЗ

Ҳар бир фаросатли одам кулки деган нарсанинг мағлик эканини, ҳар қандай маст киши гофил бўлишини ва бош оғриқ тапларни кўп гациришини яхши билади. Зотан, бундай бекордан-бекорга кулаверадиган кишининг ё акли жойида бўлмайди, ё эса куламан деб ишидан, рўзгоридан, номусидан айрилганини ўзи ҳам билмай қолади. Бундай кишилар бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам охир бир азоб чекиши бор.

Кайғу-ҳасрат нималигини биладиган, фикр қила оладиган киши бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам ортик қийналмайди - иши пишиқ бўлади. Одатда, пишиқликнинг таги мўлчилик бўлади. Хўш, энди, агар шундай бўлса, биз доимо кайғу-ҳасратга ёр бўлиб юра оламизми? Доимо кайғу-ҳасратга ёр бўлиб юришга жонимиз тўзим бера оларми экан? Ёки, дейлик, доимо кулмай юра оламизми? Шундай доимо кулмай юришга чидай оларми экан инсон? Йўқ! Мен, доимо кайғу-ҳасрат билан юриш керак, демайман. Аммо ҳеч кайғу-ҳасрат

чекмаслик ҳам мумкин эмас. Демак, кўпрок ана шу кайғу-хасратдан қутулиш учун ҳаракат қилиш керак. Қилганда ҳам -- билиб қилиш керак. Чунки ҳар қандай ўринли ҳаракат кайғу-хасратни камайтиради. Шундай қилиб, кайғуни ўринсиз кулги билан эмас, ўринли ҳаракат билан камайтириш зарур!

Кайғу-хасрат уйига кириб қолиб, ундан чиқолмай қолишнинг ўзи ҳам бир ҳалокатдир. Сен бировнинг ёмон қилигидан кулсанг -- роҳатланиб кулма, ачиниб, изза бўлиб кул. Зотан, ачиниб, изза бўлиб қулишнинг ўзи -- кайғу-хасратдир. Демак, бундай ўринда ўзинг ҳам доимо кулавермайсан, албатта. Борди-ю, яхши одамнинг яхши қилигидан кулсанг, унинг шу яхши қиликни яхшиликдангина топганини ўзингга ибрат қилиб кул. Яхши-ёмонни кўриб ибрат олмоқ -- ҳаётда сени йўлдан олишдан эҳтиёт қилади. Мен ҳамма кулгилар тўғрисида гапириб ўтирмайман. Аммо шу кулгиларнинг ичида бир кулги борки, бундан худонинг ўзи асрасин! Бу кулги худонинг ўзи яратган жойдан -- юракдан чиқмай, балки аксинча, муғлақо сохта бўлиб, хўжақўрсингагина қулинади.

Ҳар қандай одам боласи туғилишда йиғлаб туғилади-ю, кейин ўлаётганда норози бўлиб ўлади. Шу икки ўртада дунёнинг у-бу роҳатларини тоғиб кўролмай, бирининг кетига бири тушиб, бирига бири мақтаниб, не-не эсиз умрини

каёқдаги бўлмағур ишларга сарф қилиб, маъносиз ўтказида. ўлим олдида адо бўлган олтин умрининг хатто бир кунини ҳам бутун бисотини, мол-дунёсини сотиб, қайтариб олишининг иложини топа олмай қолади.

Қувлик ва шумлик билан кун кўриш, кўз сузиб, тиламчилик қилиш бу – бир хунарсиз итнинг ишидир. Сен агар одам бўлишни истасанг, аввало, ўз гайратингга таяниб меҳнат қил, меҳнат қилсанг, қора ер ҳам сендан ўз ноз-неъматини аямайди ва сен ҳеч қачон хор-зор бўлмайсан.

БЕШИНЧИ СЎЗ

Баъзан ичингдаги кайғу-ҳасрат ўзингга ҳам бўй бермай, ташқарига отилиб чиқади: бадан-баланингни жимирлатиб, бўғин-бўғинларингни бўшаштириб, ё кўзингдан ёш бўлиб, ё эса тилингдан сўч бўлиб оқади. Мен қозоқларнинг бир неча марталаб: «Э, худоё, ҳаргиз ёш боладай беғам қилгайсан!» деб тилак тилаганларини ўз қулоғим билан эшитганман. Бундай дейишларининг сабаби: гўё улар ўзларини ёш болалардан ақилроқ ҳисоблаб, ғамгин кўрингуси келади. Хўш, уларнинг ғамлари нимадан иборат? Буни уларнинг мақолларидан ҳам билиб олса бўлади: «Ярим кунлик умрини қолса ҳам, бир кунлик мол йиғ», «Ўзингда йўқ бўлса, отанг ҳам душман», «Мол – одамнинг жигар гўшти», «Моли кўлнинг – юзи ёруғ, моли йўқнинг – юзи чорик», «Эр отиғи

билан бўри озиғи йўлда», – «Эрнинг моли элда, хоҳлаганда кўлда», «Еган оғиз уялар», «Олағон кўлим берағон», «Мол топган эрнинг ёзиғи йўқ», «Бойдан умидсиз – худолан умидсиз», «Қорнинг очса, корали уйчага чоп», «Сайри йўқ кўлдан без, хайри йўқ элдан без» деган каби мақоллари жуда кўп.

Хўш, бу мақоллардан қандай маъно чиқади? Бундан маълум бўладики, козоқлар тинчлик учун, илм-фан учун, адолат учун ҳам эмас экан, балки аксинча, мол-дунё учун ҳам чекар экан: қандай қилиб мол топишнинг йўлини билмас экан: билганлари ҳам молликларнинг молини аядаб ёки авраб олиш, борди-ю, унга ҳам кўнмаса, ёвлашиб олишдан ибораг экан. Агар моли бор бўлса, ўз отаси билан ҳам ёвлашишдан уялишмас экан. Ишқилиб ўтрилик, шумлик, тиланчилик, кўйинг-чи, шунга ўхшаш ярамас фазилатлар билан мол топса – буни айбга санамаслигимиз керак экан.

Буларнинг ёш бола ақлидан қаери ортик? Лекин қизиги шундаки, ёш бола ланиллаб олов ёниб турган ўчоқдан кўрқади, аммо мана булар эса дўзахдан ҳам кўркмас экан; агар ёш бола уялса – кизариб ерга қарайди, аммо булар эса без бўлиб тураверар экан. Шуми буларнинг ёш боладан ортиктиги? Кўлимидаги бөр молимизни улашиб бермасак, биз ҳам ўшалардек бўлмасак, юз ўгиришар экан. шумиди бизга керак элу юрт?

ОЛТИНЧИ СЎЗ

Қозокларда: «Хунарнинг боши бирликда, ризкнинг боши тирикликда» деган мақол бор. Аммо улар: бундай бирлик қандай элда қандай қилса бўлади – буни билишмайди. Улар: от ўртада, ош ўртада, кийим ўртада, бойлик ўртада бўлса экан, деб ўйлашади. Ундай бўлса – бойликдан нима фойда-ю, камбағалликдан нима зиён? Ундай бўлса – ошна-оғайнинг йўқолмай туриб, мол топишнинг нима кераги бор? Шуми бирлик? Йўқ! Бирлик – кўрангдаги молда эмас, тушунчангда бўлиши керак. Мол берсанг отаси бошка, онаси бошка, дини бошка, тирикчилиги бошқалар ҳам сен билан тинч-тотув бўлаверади. Агар бирлик мана шундай ҳисоб билан ўлчанса, яъни молга сотиб олинса, бу бирлик-бирлик эмас, аблахликдир! Дўст бўламан деган киши бер демасдан дўст бўлса, тинч-тотув янаса, туз-насибасини худодан тиласа яхши бўлади. Акс холда, туз-насибасини худодан тиламайди, меҳнат қилмайди ва бир-биринга бало излайди, бир-бирини алдашнинг пайини а тушади. Хўш, шу ҳам бирлик бўлдими эди?

«Ризк тирикликда» дейишади. Бу нима дегани? Демак, танангда жонинг бўлса – тириклик шуми? Йўқ. Бундақа тириклик итда ҳам бор. Тирикликни шундай деб тушуниб, шу тушунча билан яшасан одам ўлимни ёт кўриб, охират-

га душман бўлади. Ўз жонинигина химоя қилиб, ёв тегса кочиб, кўрқок аталиб, меҳнат қилишдан бош тортиб, эринчоклик қилиб, маҳсимча бўлиб юриш бу ҳам юқорида айтилган ризққа нисбатан нонқўрлик қилишдир. Тирикликни бундай тушуниш ярамайди; ўзинг тирик бўлганинг билан кўнглинг, кўкрагинг ўлик бўлса, бу тириклик – гириклик эмас, албатта; ўзинг тирик бўлсанг-у, кўкрагинг ўлик бўлса -- ақл топсанг мол топмайсан, мол топсанг ақл топмайсан. Ҳалол меҳнагинг билан эринчоклик қилмай мол топи учун гайрат қилолмайсан.

Иш вақтида айёр, ош вақтида тайёр бўлиб, сиртинг ялтираб, ичинг қалтираб юриб, тирикман дегандан кўра бундан худо юбори ан ҳалол ўлим минг марта афзал.

ЕТТИНЧИ СЎЗ

Бола онадан туғилганда икки турли одат билан туғилади. Бири: есам, ичсам, ухласам демокликдир, албатта; шунингдек, булар таннинг сихат-саломатлиги учун зарур ҳамдир; булар бўлмаса – танда жон ҳам бўлмайди, ўсмайди ҳам, қувватга ҳам кирмайди. Иккинчиси: кўрсам, билсам демокликдир. Бола ёшлигида нимани кўрса – шунга талпинади, ялт-юлт этиб қарайди, кўрган нарсасини қўли билан ушлаб, юз-кўзига якин олиб бориб суйкагиси, оғзига солиб тишлагиси келади. Карнай-сурнай овозини

эшитса – ён-атрофига аланглаб қарайдиган бўлади. Сал каттароқ бўлганидан кейин эса, ит хурса ҳам, мол мўраса ҳам, биров келса ҳам, йиғласа ҳам ўрнидан тура югуриб чикиб қарайдиган ва: «У нима?», «Бу нима?», «У нега ундай қилди?», «Бу нега бундай қилди?» деб қўзи кўрган, қулоғи эшитган нарсаларни сўрайдиган бўлади – ҳеч тин топмайди. Буларнинг ҳаммаси – кўрсам экан, билсам экан, ўргансам экан, деган табиий қизиқиш аломатидир, албатта.

Дунёдаги барча мавжуд ходисаларнинг сирини ҳеч бўлмаса юзакироқ бўлса ҳам билмаслик – одамгарчиликдан эмас. Шунини ҳам билмагандан кейин, бу одам – одам эмас, балки ҳайвондан ҳеч фарқи йўқдир ..

Биз ҳали ана шу кучимиз, қувватимиз, ақлимиз етмаган бола кезимиздаги ҳар нарсани: «Бу нима?», «У нима» деб сўрашимиз на ҳатто шу туфайли овқат ейишни ҳам эсимиздан чиқариб юборадиган пайтларимиз, қизиқишларимиз нега энди улғайиб, ақлимиз киргандан кейин ўз фаолиятини йўқотиб қўяди? Нега энди биз ўша болалик пайтимиздаги қизиқувчанлигимизни улғайиб, ақлимиз киргандан кейин ҳам сўраб, билиб олмаймиз ва илм йўлида ишлатмаймиз?

Дунёқарашимиз кенгаярди, илм бизга жон озиғи бўларди. Танлан ҳам ақл орлик, биз ана шунга ақлга танини бўйсундиришимиз керак эди. Иўк, биз бундай қилмадик, бундай қилиш бу ёқда турсин, ҳатто ҳар қайсимиз ўт ову-

лимиз атрофидаги машмашалардан нарирок узоклашиб чика олмадик. Ақл-идрок бизни еш кезимизда ўзига тобе қилиб юрган экан, ёшимиз улғайиб, танимиз кучга тўлгандан сўнг, биз ақл кўрсатган йўлдан юрмадик. Ақлни танга қарам қилиб кўйдик, ҳар нарсага кўнгил кўймадик, кўз билан кўрмадик, кўнгил айтиб турса ҳам унга ишонмадик. Кўз билан кўрган нарсаларимизни юзасинигина кўриб, унинг ичида нима бор. нима йўклигига кизикмадик, уни билмаган кишини бир нарсаси камиб қоладими, дедик. Биров бизга ақл ўргатса: «Ўз билганинг – ўзингга, ўз билганим -- ўзимга?», «Киши ақли билан бой бўлгунча, ўз ақлиг билан ёрли бўл» - деган, деймиз. «Бо Худо, кимдан ким ортик экан!» деймиз-у, ортик эканини билмаймиз, билганлар айтса – ишонмаймиз.

Қалбимизда шуъла, кўнглимизда ишонч йўк. Фақат кўзимиз билан кўраимиз-у, каноат ҳосил қиламиз. Хўш, бизнинг хайвондан нима фарқимиз бор? Қайтанга ёш пайтимизда яхши эканмиз: ҳар қалай тушунсак-тушунмасак билсак экан, кўрсак экан, деб кизиқувчи одам боласи эканмиз. Энди шу кунларда хайвондан ҳам ёмонмиз. Ҳайвон ўзи ҳеч нарсани билмайди. билишга кизикмайди ҳам. Энди биз-чи, биз ҳам ўзимиз ҳеч нарсани билмаймиз-у, лекин кези келганда, бизлар ҳам биламиз, деб нодонлигимизни билимдонликка йўйиб, ўлган-тирилганимизга қарамай, кизаришиб-бўзаришиб, бўйин томирларимизни бўрттириб талашамиз.

САККИЗИНЧИ СЎЗ

Шу замонда ким ақл ўрганади, ким насихат тинглайди?

Хозир одамларнинг бирови бўлис бўлса, бирови бий. Уларнинг бировдан ақл ўрганаман, насихат тинглайман, деган ниятлари бўлса, аввало, бу лавозимларга сайланмаган бўлур эдилар. Улар бу лавозимларга: ўзимич улуғ кишилармиз, ўзгаларга ақл ўргатамиз, деб сайланганлар. Ўлари гўё расмана тузук кишилар-у, энди ўзгаларни бузилган элни тuzатмок истайдилар. Улар энди қандай қилиб сенинг ваънасихатларингни тингласин? Агар тингламоқчи бўлганда ҳам халқнинг бунга қўли тегармикин? Бошларида ўзларига яраша талай ишлари бор: «Тағин улуғларимиз олдида айбдор бўлиб қолмасмикинмиз, эл орасидаги бузгунчиликларимиз авж олиб кетмасмикин, ёки бекорга чиқим бўлиб, ўрнини тўлдиролмай юрмайлик?» – деган қаби, бировни кутқарай, бировни одам қилмай, деган гашвишларнинг ҳаммаси шуларнинг бошида. Энди қандай қилиб уларнинг бунга қўли тегсин, ахир?

Бойлар-чи? Уларнинг ҳам ўзларига яраша ташвишлари бор: бир кунлик бўлса ҳам, бошларига давлат қўниб, гўё дунёнинг ярим оғирлиги шуларнинг елкаларида турибди. Ўзларида йўқ нарсаларни мол бериб сотиб олишадди. Кўнгиллари тўқ, гаплари йўқ, қўзлари осмонда, улар

учун ҳалол-харом, ақл-идрок, илм-фан каби нарсалар мол-дунёдан қиммат эмас. Мол бўлса Аллоҳ таолони ҳам пора билан сотиб олмақчи бўлишадди. Бундай кишиларнинг дини ҳам, худоси ҳам, ақл-идроки, тилу юрти, илм-ҳунари, ор-номуси, якин-йироғи ҳам – ҳаммаси мол-дунё. Шундай бўлгандан кейин, улар энди қандай қилиб сўз уқсин, уқишга қўли тегармиди? Улар молларини суғоришлари тўйғазилари, савдо-соғик ишлари билан шугулланишлари, ҳамма нарса устидан наюрат қилишлари, молларини боқтириш, ёлгон-яшиқдан саклашнинг, киш тапвишларига таяёргарлик кўриш учун одам топиб, уларни ёллашлари керак. Шу ишларнинг устасидан чиқиб, ахийри, мен бундай қилдим, деб мактанаман дегунча қанча-қанча замонлар ўтиб кетади! Сира ҳам қўли тегмайди.

Энди ўғрилар, муттаҳамлар-ку, ҳеч ҳам бундай панд-насихатларни тингламайди.

Унча-мунча камбағаллар эса, сўз тинглаш бу еқта турсин, ҳатто ўз қушларини ўзлари зўрга кўриб юришибди. Илм-фан ҳалигидай эл аъёнлариғаки керак бўлмаганлап сўни, бу бечоралар нима қилсин уни? Яна улар, гўё камбағаллар учун илмнинг керағи йўқ, дегандек қилиб: «Би-ларни нима қиласан, бу панд-насихатларингни анови гапга тушунадиганларга айт!» деб эл аёнларини кўрсатишади. Буларнинг эса ўзгалар билан иши йўқ. Юқорида айтганимиз бўлислар.

бийлар. бойларнинг ҳам кўнглида ҳеч қандай қайғу-ҳасрат бўлмаса керак.

ТЎҚҚИЗИНЧИ СЎЗ

Мен ўзим қозокман. Лекин қозокларни яхши кўраманми, йўқми – гап ана шунда. Агар яхши кўрсам - уларнинг қилиқларини маъқуллаган, ҳар нечук бойларидан одам яхши кўргудек, кўнгил тўлгудек бирор фазилат истаб топган бўлур эдим. Шунини кўнгилга туғиб, унисини бўлмаса буниси, ёмонини билан бирга яхшисини ҳам бор-ку, деб ўзимга тасалли берган ва умид узмаган бўлур эдим. Бирок бундай ниётим йўқ. Агар ёмон кўрсам - улар билан сўзлашмаган, мажлисдош, сирдош, суҳбатдош бўлмаган, уларнинг олди-га бормаган ва: «Нима қилди, нима қўйди?» демаган бўлур эдим. Борди-ю, ундай қилмаган тақдиримда ҳам, буларнинг ўртасидан кўчиб кетган бўлар эдим. Буларнинг барини тузатишга ҳам, тузалишига ҳам ақлим етмайди, йўқ, сира ҳам етмайди. Нега бундай экан-а? Ахир, ё у томон, ё бу томон бўлишим керак-ку, аслида!

Мен ҳозир тирик бўлиб тирик, ўлик бўлиб ўлик эмасман. Жон ҳам бекордан-бекорга чиқмас экан. Ёки дил хиралигим – шу ўлим ташвишиданми экан? Ёки ўзимнинг ҳафалигимданми? Ё эса бошқа бир сабабданми? Нима учун бундай - унисини ўзим ҳам билолмайман. Ҳар ҳолда сир-

тим сог-у, ичим ўлиб колибди. Жаҳлим чикса - изла бўлолмайман, кулсам кувонолмайман, сўзлаган сўзларим бари ўзимники эмасдай, ҳатто ўз кулгим ҳам ўзимники эмасдай, ҳаммаси бегона, аллакимникидай ёт гуқлади. Ёш, ғайратли кезларимда козокларни яхши кўрардим, шунини учун ҳам улардан умидим катта бўлиб, кўзим қийиб бир ёкка ташлаб кетолмасдим. Кейинроқ бориб улардан умидимни узган чоғимда эса, бунлок қарасам, юрагимда ўзга юртга бориб, ёт кишилар билан дўст бўларлик куч-қувватим, ғайрагим, чўғим сўниб қолган экан. Демак, мен энди курук гавдамнигина кўтариб юрган эканман. Асли ўзи бир ҳисобдан шу ҳам яхши, чунки ўлар чоғимда: «Эх аттан, қанчадан-қанча кўрмаган нарсаларим қолиб кетди!» деб ачинмай, орқалдингга қарамай ўласан киши.

ЎНИНЧИ СЎЗ

Баъзи бир одамлар хулудан фарзанд сўрайди. Хўш, нима қилади худодан фарзанд сўраб? «Ўлсам ўрнимни боссин, орқамдан Куръон ўқисин, қариган чоғимда қунимга ярасин» деб тилашади. Шундан бошқа дардлари йўқ.

Хўш, болам ўрнимни боссин, дегани нимаси? Нима, ўзингдан қолган дунё тасия қолади дейсанми? Орқангдан қолган дунёнгнинг ғамини сен смоқчимидинг¹? Бу - ўлим олди моли дунёни ни ўзгадан қизганиб айтганингми? Ёки се-

нинг бу дунёда ўзгага қиймайдиган ниманг бор экан шунчалик? Фарзанднинг ҳам яхшиси – яхши, ёмони – бошга битган бало бўлади. Сен худодан унинг қанақа бўлишини билиб сўрадингми? Дунёда ўзинг кўрган хор-зорлигини, ўзинг қилган итлигинг оэмиди? Энди яна қимага фарзанд кўриб, уни ҳам расво қилишга, хор-зор қилиб ташлаб қўйишга мунча хумор бўлмасан?

Агар оркамдан Қуръон ўқисан дейдиган бўлсанг, тириклигингда одамларга яхшилик қилган бўлсанг, қим сенга Қуръон ўқимади дейсан? Борди-ю, бу дунёда ёмонликни кўп қилган бўлсанг, боланг ўқиган Қуръон у дунёда сенинг жонингни асраб қолармиди? Тириклигингда ўзинг учун қилмаган ишни, ўлганингдан кейин боланг қила олармиди? Эсингда бўлсин, охираат учунгина фарзанд тилаганинг - фарзандим унмай-ўсмай жувоқмар бўлсин, деганинг бўлади. Борди-ю, унсин-ўссин, деб ният қилган бўлсанг, хўп, қозоқларда униб-ўсиб, ота-онасини жабр-ситамдан қутқарадиган бола туғилганми ўзи ҳеч шу чокқача? Туғилганда ҳам ундай ўғлонни сен қаби ота, сенинг халқингдай халқ, сенинг элингдай эл парвариш қилиб қамолотга етказарми экан?

Агар қариган чоғимда қунимга ярасин десанг – бу ҳам шунчаки бир гап. Лекин, аввало, ўзинг қаригунча яшайсанми, йўқми – бу ёғи ҳам бор. Иккинчидан, худодан ти-

лаб олган фарзандини сенга меҳрибон, меросхўр бўлиб туғиладими, йўқми буниси ҳам бор. Учтинчидан, молинг бўлса сени ким асрамайди? Агар борди-ю, молинг йўқ бўлса сени қандай қилиб рози қилиб асраши мумкин? Тилаб олган фарзандинг ҳам сенга молтошар бўлиб туғиладими, ё молсочар бўлиб туғиладими буниси номаллум, албатта. Хўп, ана бординги, Яратган сенга фарзанд ҳам берди, дейлик. Сен уни ўзинг тарбия қила оласанми? Қилолмайсан. Узинг гуноҳ қилганинг қилган, фарзандинг қилган гуноҳларга ҳам шерик бўласан. Авваламбор фарзандингни: «Ана уни олиб бераман, мана буни олиб бераман» деб ўзинг алдайсан. Яна уни алдаганинг учун хурсанд ҳам бўласан. Лекин кейин фарзандинг ҳам ўзингга ўхшаб алдамчи бўлса айт-чи, кимдан кўрасан? Узини унга: «Фалончини бир бошлаб сўккин!» деб ўргатасан-у, ҳақорат қилишан бечора боланинг қойимокчи бўлса, яна сен: «Кўй, унинг ўзи тентак, унга германлар!» деб уни мазах қиласан. Шу билан уни безори қилиб ўргатасан. Мактабга берганингда ҳам, мушанини энг арзонини қидириб топиб, хат таниса, қув, шум бўлса бўлди-да, деб берасан «Эҳтиёт бўл, фалончининг боласи сени орқандан сотиб кетади» деб яна унинг қулогини бурайсан, инсонга бўлган ишончини йўқотиб тарбиялайсан? Шуми берган таълимнинг? Яна шу боландан қандай қилиб хайр-эҳсон кутасан?

Кейин, мол тилайсизлар. Хўш, нима киласизлар шунча молни худодан тилаб? Авваламбор молни худодан тиламай-сизлар. Худонинг берганини эсга олмайсизлар. Худо сизга меҳнат қилиб мол топгудек куч-қувват ато қилди. Бирок, нега энди шу куч-қувватни одил иш учун сарф қилмаймиз. Бу куч-қувватни ўз ўрнини толиб сарф қилсин деб илм берди, буни ҳам ўқимаймиз. Ўқисак-ўргансак укадиган, тушунадиган ақл-фаросат берди, ким билсин, буни қаёққа йўқотганимизни?.. Эринмай меҳнат қилса, ҳормай-толмай изланса, тошан-гутганини тадбир билан харж қилса, ким бой бўлмайди дейсиз? Буларни биз керак қилмаймиз. Бор билишимиз, бировдан кўрkitиб олсак, бировдан ялиниб олсак, бировдан алдаб олсак деймиз – мана бизнинг муд-даомиз.

Бу худодан сўраш эмас. Бу – обрўсини, орини сотиб, тиланчилик, талончилик қилиш демакдир. Майли, шундай қилиб ақл топдинг, мол топдинг, бойидинг, дейлик. Энди ана шу бойлигингни сарф қилиб, илм топишинг керак. Борди-ю, ўзинг ўқий олмасанг, бола-чақанг ўқисин. Илмсиз охират ҳам йўқ, дунё ҳам. Мен умримда ҳеч қачон, гарчанд итлик қилиб бўлса ҳам, мол толиб, одамгарчилик йўлида сарфла-ган бирорта ҳам козoқкини учратмадим: ҳаммаси ҳам молни ит азобида топади-ю, итлик қилиб айрилади. Ўлганида эса, азоб-укубат, оғир меҳнат изи, қайғу-ҳасратдан бошқа ҳеч

нарса орткизиб кетмайди. Борида: «Бойман» деб мактанса, йўғида эса: «Менинг пешонамга ҳам илгари мол билан эли» деб мактанади. Ниҳоят, гадо бўлиб қоли ач, хайр-садақа сўрашга, тилапчилик қилишга тушади.

ЎН БИРИНЧИ СЎЗ

Шу замонда қозоқлар нима билан тирикчилик қилишади? Менингча, икки нарса билан:

Биринчиси ўғрилик: ўғрилар ўғрилик билан мол топиш пайида: мол аталари бўлса чоракорлардан қисиб-қимтиб бойиш пайида, эл аъёнлари эса: ундириб бераман деб даъвогарни, куткараман, деб ўғрини ейиш билан овора Қора халқ бўлса: ўғрияни ўғрилигини айтиб мол тонаман. ўғрига отимни бериб фойда кўраман, арзон-гаровга нарса сотиб оламан, деб халак

Иккинчиси бузуқлар, игвогарлар ҳеч қимнинг хаёлида йўқ нарсаларни қўлғаб, бундай қилсанг бек бўласан, ундай қилсанг бой бўласан, бундай қилсанг ўч оласан, ундай қилсанг номинг чиқади, зўр аталасан, деб бели бақувватроқ одамларни йўлдан оздириш билан овора Қим йўлдан озса, шунинг қўлигига сув шурқаб, охир бир кун керак бўлиб қолади, деб ўйлаб, ўз манфаатини кўзлаш билан банд.

Эл қатталари бўлса игвогарнинг сўзига учиб: «балли-балли», яхши ақл топибсан, мен сени бундай қилиб суяйман,

деб бунга айтиб, мен сени ундай қилиб суяйман, деб унга айтиб, ким кўринганни алдан, талаш билан кун ўтказди Қора халк бўлса: мен шунча жонман, уруг-аймоғимиз билан сизнинг хизматингизда бўламиз, тарафингизни оламиз, сўйилдингизни сўкамиз, деб ким кўпроқ берса – ўша томонга ўтиб, худога ёзиб, ўз бошини, овулини, хотин, бола-чақасини соғини билан овора. Агар мана шу ўтрилар, муттахамлар, ифвогарлар орампдан йўқолса эди, унда эл-юрт эс-хушини йиниб олган, тирикчилик ғамига тушган бўларди. Бойлар молини боқиб, камбағаллар эҳтиёжини излаб, эл меҳнатига берилиб, ўз йўлини топиб олган бўларди. Аммо хозир бутун халк мана шу кки бўлмағур одат билан машғул – буни ким тузатади, ким? Афсус-афсус: касам, шари, адолат, ор-номус, андиша каби ажойиб фазилатлардан бир йўла махрум бўлиб қолганимизми-а? Эҳтимол, ўтрини тийиш мумкиндир-у, аммо анови ифвогарлар, бузуқиларнинг ғамига кулоқ соландиган тентак бойларни ким тияди, ким?

ЎН ИККИНЧИ СЎЗ

.. Илм ўрганишни ҳаммаша давом эттиравериш керак. Агар кимда-ким уни тўла ўрганмай туриб, шу билганим ўзимга етади, деб бор билимига қаноат қилса – у одамни худо ургани: унинг қилган тоат-ибодати ҳам охиратда қабул бўлмайди. Агарда кимда-ким имонининг қандай

килиб мустахкамланишини ва кандай килиб заифланишини билмаса, у холда унинг бошига салла ўраб, биролар аталиб, рўза тутиб, намоз ўкиб юриши -- бари беҳуда бу худди калин тўламай гуриб, сепини сўрагандек бир гап. Парвариш, покизалик, ростгўйлик бўлмаган жойда имон ҳам бўлмайди, чун ихлос билан ўз-ўзини парваришлаб турмайдиган, динга жони ачимайдиган кишини «имони бор» деб бўлмайди.

ЎН УЧИНЧИ СЎЗ

Имон деган нарсани Аллоҳ таборак ва таолонинг шак-шубҳасиз бирлиги ва мавжудлигига, пайгамбаримиз саллаллоҳу алайҳи ва саллам оркали юборган оятларига бўйсуниб, инонмок, деб тушунмок керак. Имон икки турли бўлади. Биринчидан: бирор нарсага имон келтирганда, аввало, шу нарсанинг ҳақ, мавжуд эканлигига имон келтирувчининг ўзи шак-шубҳа қилмаслиги. уни ақли билан исбот килиб бериши ва шу тушунчасида барқарор гуриши лозим. Буни имони солим деймиз. Иккинчидан: китобдан ўқиб ёки муллалардан эшитиб имон келтирмок ва шу ишончда муқим турмок керак. Борди-ю, бироз ўлдираман деб кўркитса ҳам ва бу йўлда бошига минг хил балони тўнкарса ҳам -- қўнглига шубҳа солмай, иккиланмай, имон-ишончини мустахкам тутмоғи лозим. Буни имони тақлидий деймиз.

Бундай имонни саломат сақлаш учун киши довиюрак, ўзига ишонган, асаблари мустаҳкам бўлиши лозим. Энди имони солим деган кишиларимиз илмсиз бўлса, имонни таклидий деган кишиларимизнинг сўзида қарор бўлмаса: ё алдаганга, ё йўлдан оздириганга ва ёки нафс балосида бирор манфаат ахтариб, оқни қора, қорани оқ, ростни ёлгон, ёлгонни рост деб касам ичадиган кишиларга нима дейсиз? Худой таоло бундайлардан паноҳида ўзи асрасин! Аммо юкорида баён қилганимиз икки турлидан бошқа имон йўқ буни билиш зарур. Имонга шак келтирган бандаларни Алло таоло афв этмайди ва пайгамбаричи: ҳам шафоат қилмайди, бу мумкин ҳам эмас. «Қилич устида шарт йўқ», «Худой таолонинг кечмас гуноҳи йўқ» – деган қалбаки мақолларга суянган бандаларнинг башараси қурсин!

ЎН ТЎРТИНЧИ СЎЗ

Тирик одамнинг юракдан ҳам азиз жойи борми? Бизнинг қотокларда «юракли киши» дегани – ботир киши дегани. Улар юракнинг бундан бошқа фазилатларини тушунмайдилар. Раҳм-шафқат қилиш, меҳрибонлик, инсон фарзандини ўз бағрим деб тушуниб, уларга ҳам ўзини аягандек аяб қараш – буларнинг ҳаммаси юрак ишидир; шунингдек, ошиқлик, севги-муҳаббат ҳам юрак иши. Юракнинг маслаҳатига амал қилиб гапирилган гап ёлгон чикмайди.

Юракнинг айганига крмай, нафсининг буюрганиши килсанг сўзсиз адашсан.

Юракнинг айганига крмай, нафсининг буюрганиши килсанг сўзсиз адашсан. Қозокларнинг «юракли» деган кишиси макташга унча арзмайди. Улар: бировнинг айтган гапига кирадиган, ваъдага вафо киладиган, ёмондан тез юз ўтирадиган, итга ўхшаб кўч кендан эришавермайдиган, балки аксинча, адашган кўпнинг жиловидан ушлаб тўтти йўлга солиб юбора оладиган, гарчанд мушкул бўлса-да, адолатли ақл эътироф этган нарсага бўйсунадиган, адолатсиз ақл эътироф этган нарсага, гарчи осон бўлмаса-да, бўйсунмайдиган кишиларни ботир деб хисобламайдилар. Балки аксинча, улар фақат кашкир юракли кишиларнигина ботир деб тушунадилар.

Қозокларда одам боласи ақлсизлигидан йўлдан озмайди, балки ақлли гапларни укиб олишга теҳни ўтмаганлигидан, гайратсизлиги ва қарорсизлигидан йўлдан озади. Мен уларнинг кўпчилигинини бирор ишни «билмасдан килиб кўйдим» деганларига мулақо ишонмайман. Улар гарчанд билиб турсалар ҳам, ноҳўя ишларга орсизлиги, виждонсизлигидан йўл кўйишади. Ёмонликка бир берилиб кетдимиз, бас, ундан ўзини тортиб оладиган журъат қозокларда камдан-кам бўлади. Уларнинг эл орасида: эр йигит, ботир йигит, пишик йигит, деган гапларига ишонмаслик керак.

Улар бу сўзлар билан йигитларни бўлар-бўлмасга мактаб, ховликтириб, йўлдан оздиришади-ю, охири нима билан гугани хақида ўйлашмайди. Худоба ҳам, бандасига ҳам хуш келмайдиган, ор-номусни оёкости қиладиган бу ишлардан ўзини соф тута олмайдиган, бехуда мактовларга учадиган, ўзинини қилаётган ишини ўзи сезмайдиган йигитни яхши йи ит деб бўладими? Сатқан яхши йигит кетсин у! Шу ҳам одам бўлди-ю.

ЎН БЕШИНЧИ СЎЗ

Менинг назаримда, ақлли киши билан ақлсиз кишини ажратиб турадиган битта нарса бор

Авваламбор, бандаси яратилгандан кейин, дундаги мавжуд нарсаларга қизиқмай иложи йўқ. Худди ана шу пайт унинг умрида энг қизик даври бўлиб эсида қолади. Шунда ақлли одам келгусида нафи тегадиган бир ишга меҳр қўйиб, ихлос билан ёпишар экан-у, бир кун унинг ана шу қизиққан нарсаси ўзининг севган касбига айланиб, кунига яраб, кўз кўрадиган, қулоқ эшитадиган, кўнгил севадиган бўларкан. Ниҳоят, шундай ўтган умрнинг ўқинчи ҳам бўлмас экан.

Ақлсиз киши пимаики кўрса – шунга хавас қилиб ва уларнинг бирортасини ҳам бошини туютолмай, не-не тиллага топилмайдиган умрини ит азобида хор-зорлик билан ўтказиб юборар экан-у, кейинги ўқинчидан фойда

чикмас экан У одам ўзини ёшлигида, бу хунар бўлмаса, у хунар, деб ўзини ҳар ишга кодир сезиб, у шохдан бу шохга учиб-кўниб, гўё ёпилиги абадий тураверадигандай, белининг куввати, кўзининг нури кетиб қаримайдигандай кўринаркан-у, вақти келиб, тушуниб, бирор ишнинг бошини ушлайман, деганда, ёши ўтиб, кучи кетиб, кўлидан ҳеч нарса келмай қолар экан.

Кейин ҳар нарсага бир кизиқиш масаласи. Агар бирор нарсага кизиксанг бора -бора уни севиб қоларкансан. киши. Бир нарсани севишининг ўзи ҳам бир дард бўларкан. Ана шу севган ишингга, касбингга стай-стай деб турганингда, одамда қандайдир бир мастлик, мағрурлик пайдо бўларкан. Маълумки, ҳар қандай мастлик кишининг айбини кўпроқ юзага чиқарар, кўларини шира бостирад, мағрурлантириб юборар экан. Ана шундай пайтда эслик одам эсини йўқотиб қўймай, ақл-хушини бир жойга йиғиб олиб, ўз касби-корининг эгагидан маҳкам ушлар экан. Эссиз, овсар кишилар эса боши айланиб, кўзи тиниб, босартусар жойини билмай, ҳовликиб, бош яланг, эгар-тўқимсиз отини камчилайверар экан мен шунини кўрдим.

Агарда сен ҳам ақлий кишиларнинг сафида бўлгинг келса, ҳар куни бир марта, ё ҳафтада бир марта, ҳеч бўлмаса ойида бир марта ўзингга ўзинг ҳисоб бер! Утган умрингни қандай ўтказибсан: на илмга, на жамиятга ва на ўзингга

фойдали бирор иш қилибсанми? Ё эса қандай қилиб ўтказганлигингни ўзинг ҳам сезмай қилибсанми?

ЎН ОЛТИНЧИ СЎЗ

Қозоқлар: қилиб юрган бандачилигимни худой гаоло хуш кўрадимми, йўқми, деб ўйламайди. Фақат злу юрт нима қилса биз ҳам шуни қилиб, йиқилиб-сурилиб, ётиб-туриб юраверсак бас, деб ўйлайди. Савдогар ўз насия пулларини сўраб келганда баъзи бир одамлар кўзларини лўк қилиб: «Борим шу, хўп десанг ола қол, бўлмаса йўқ нарсани сенга қаердан йўндириб бераман?» дейишарди. Худди шунга ўхшаб, булар ҳам Яратгани баъзан шундай савдогарга менгзамоқчи бўлишарди. Бирор нарсага ихлос қўйиб, фикр юритиб, машқ қилиб ўрганишмайди. «Билганим шу, қариганимда қандай қилиб ўрганай» дейди. «Менга ўқимадинг деб айгишмаса ҳам бўларди, тилим айланмаса нима қилай» дейишарди. Нима, уларнинг тили ўзга халқларнинг тилидан бошқача қилиб яратилганми?

ЎН ЕТТИНЧИ СЎЗ

Бир куни Ғайрат, Ақл, Юрак – ҳар қайсиси ўз хунарини мақтаб, айтишиб, тортишиб қилишди-ю, Илимнинг олдига келиб, ундан ҳакамлик қилишни сўрашди.

Шунда биринчи бўлиб Ғайрат сўзлабди:

– Эй Илм, дебди у. ахир ўзинг биласан, дунёда ҳеч бир нарса йўқки, у менинг иштирокимсиз камол топсин. Аввало, мана, сенини ўзингни билиш ҳам, эринмай, сабот ва матонат билан излаб, ўрганиб, яна уни ўз ўрнида ишлагини ҳам – менини ишим. Ҳар куни ўз вақтида тоат-ибодатни қанда қилмай ўрнига қўйиш ҳам менинг ишим. Сента маълумки, дунёда ҳар ким ўзига лойиқ ҳунар ўрганиши, мол топиши, обрў қозониши, мансаб эгаллаши керак – буларнинг ҳаммаси бемехнат бунёдга келмайди. Ўринсиз, бўлар-бўлмас ишларга кўнгли қўйдирмай, инсонни соф саклайдиган, уни гуноҳқорликдан, жохилликдан, шайтоннинг гапига кириб, нафе балосига гирифтор бўлишликдан асрайдиган, алашган бандаларни тўғри йўлга солиб юборадиган ҳам мен эмасми, ахир? Шундай бўлгандан кейин, Ақл билан Юрак нега мен билан масала талашади? – дебди.

Шунда Ақл айтибди:

На бу дунёда ва на у дунёда нимаики фойдали, нимаки зарарли бўлса – биладиган бир менман. Сенинг сўзингни уқадиган ҳам мен. Менсиз инсон на ўз фойдасини билади ва на ўз зараридан қочиб қутула олади. Ҳатто, Илмни ҳам ўқиб ўргана олмайди. Шундай бўлгандан сўнг, бу иккаласи мен билан нега жижилашади? Мен бўлмасам бу иккаласинини қўлидан нима иш келади? – дебди.

Ниҳоят, Юракка навбат келибди ва у шундай дебди:

Мен инсон тапасининг подшосиман, кон мендан тарайди, жон менда макон куради, менсиз ҳаёт йўқ, - дебди у. Иссиқ уйла, юмшок тўшакда ётган тўқ бир одамни оч-яланғоч, тўшаксиз совқотиб юрган камбағални холи нима кечди экан, деб ўйлангириб, уни у ёнидан-бу ёнига ағанагадиган, уйкусини қочириб, жонини ачитадиған ҳам менман. Катталарга нисбатан ҳурмат-иззат, кичикларга нисбатан меҳр-шафқат қилдиради ағ ҳам менман. Бироқ инсон мени ҳамма вақт ҳам соф саклай олмайдди. Охир бир куни хор қилади. Агар мен тоза бўлсам, инсон боласини оладамаган бўлур эдим: яхшисини яхшиликка етказадиган ҳам мен, ёмонининг таътирини берадиған ҳам - мен. Адолат, инсоф, ор-номус, раҳм-шафқат, меҳрибончилик каби нарсаларнинг ҳаммаси мендан чиқади. Менсиз буларнинг кўрган куни қулни? Шундай бўлгандан кейин, бу иккаласи мен билан яна қандай қилиб масала таллашишади? дебди.

Шунда Илм учаласининг гапини бафуржа тингилаб олиб, учаласига шундай дебди:

Эй Ғайрат, сенинг айтган гапларингнинг ҳаммаси тўғри. Ҳатто у айтганларингдан бошқа хунарларингнинг борлиги ҳам рост, шунингдек, уларнинг сенсиз ҳеч эканлиги ҳам тўғри. Аммо шу билан бирга, қуч-қувватингга яраша каттиқчилигини ҳам бор. Қўлгина фойданг билан бирга, за-

раринг ҳам йўқ эмас. Баъзан яхшиликка, баъзан эса ёмонликка маҳкам спишиб оласан - ана шунинг ёмон!

Сўнг Ақлга айтибди.

Эй Ақл! Сенинг айтган гапларинг ҳам гўгри. Сенинг иштирокингиз ҳеч нарсанинг бўлмаслиги ҳам рост. Яратгани ҳам сен танитасан, мавжуд ҳар икки дунёнинг қорихолини ҳам сен биласан. Бундан ташқари ҳам кўлингдан кўп нарсалар келади: турли амал, хийла-найрангларнинг бари сендан чиқади; яхшиинг ҳам, ёмоннинг ҳам таянгани - сенсан. Сен иккаласига ҳам бирдек хизмат қиласан, истаганини топиб берасан - мана шу одатинг ёмон! - деб сўзини давом эттирибди Илм. Энди мен учаланининг бошингни кўшиб, иттифоқларингни келиштириб кўйишим керак. Бу ишда йўл-йўрик кўрсатадиган бошлик Юрак бўлса яхши бўлади. Чунки, Ақл, сенинг ножўя томонларинг кўп, шу сабабдан Юрак сен етаклагая томонга қараб юравермайди: яхши йўлга бошласанг - жон дилидан юради, ҳатто хурсанд ҳам бўлади; ёмон йўлга бошласанг - сендан жирканади, айтганинга юрмайди, балки кўкракдан ҳайдаб чиқаради.

Сўнгра Илм яна Ғайратга айтибди:

Эй Ғайрат! Сенинг ҳам куч-қувватинг жуда кўп. Лекин Юрак бош бўлса, сени ҳам ўз эркингга қўймайди. Уни фаҳат ўриқли ишларгагина сафарбар қилади. Ўринсиз нарсаларга-чи, кўл урдирмайди. Менинг гапимга кириб,

учовлон бирга бош кўшинлар, 1914-гочув яшанлар ва ба-
маслаҳат иш кўринлар! деб маслаҳат берибди Илм. – Агар
учалангиздаги хусусиятлар бирикиб, бир одам бўлсалари-
нги з у ҳолда сизнинг босган изингизни табаррук килиб
кўзга суртса бўлади. Борди-ю, учовингиз ола бўлсангиз,
бир келишимга келиша олмасангиз -- у ҳолда мен фақат
Юракнинг тарафинигина ёклайман. Чунки китобларда:
одам арчилик кишининг қалбида бўлади, қалбингни пок
сақла, дейилган...

ЎН САККИЗИНЧИ СЎЗ

Инсон фарзанди ўз уст-бошини йиртиқсиз-ямоқсиз,
тоза, сипо килиб кийиниб юргани маъқул. Лекин ўз давлати-
дан ортик кийиниб, керилиб ёки хаддан тапқари ўзига зеб
бериб юрмоқлик бу – олифтагарчиликдан бошқа нарса эмас.

Олифтанинг икки турли килини бўлади: бири афт-
башараси, кош-қовоғига оро бериб, соқол-мўйловини
киртишлаб, кўкрагини кериб, юриш-турипини ўзгартириб,
ясама савлат тўкиб юради, иккинчиси эса – «е, тўним е,
ич, тўним, ич» дегандек, кийган тўнини, минган отини
кўз-кўз килиб, шу орқали ўзини сипо, бой-бадавлат йигит
килиб кўрсатиш, ўзидан юқорирок кишилар олдида эъти-
бор қозониш, тенгқурларининг хавасини келтириб, ҳасад

қилдириш, ўзидан пастроқдагиларнинг эса: «Эҳ, эсиз-эсиз дунё, мана бу йиғининг отидай от миниб, тўнидай тўп кийиб юрганларнинг ҳам армони бормикан!» дегизиш учун шундай килиб юради.

Бунинг ҳаммаси - камоли масхарабозлик ва аҳмоқликдир. Аввало, одам бунинг кетига бир тушмасин, тушгандан кейин унинг қайғиб одам бўлиши кийин.

«Одобни кимдан ўргандинг? Беодобдан ўргандим!» дегандек, камина олифтагарчиликни ўзига касб қилган бундай кишиларни ёқтирмайди. Зотан, инсон фарқанди бириридан кийим-боши билан эмас, балки аксинча, акли, фаллати, илм-хунари, ор-номуси билан фарқ қилади. Бундан бошқа нарсалар билан, мен фалончидан ортиқман, дейиш бу - аҳмоқликдир.

ЎН ТЎҚКИЗИНЧИ СЎЗ

Одам онадан аклли бўлиб туғилмайди, балки туғилгандан кейин, дунёда нима яхши, нима ёмон эканлигини эшитиб, кўриб, ушлаб, топиб, зехн кўйиб билади. Кимки, дунёда кўпни кўрса, кўп нарса эшитса – ана шу одам билимдон бўлади. Инсон учун фақат аклли бўлишнинг ўти камлик қилади. Агар у аклли кишилардан эшитган, билган, кўрган нарсаларини амалда қилса, ёмон нарсалардан ўзини сақла-

са – шундагина у акили, кўлидан иш келадиган, киройи одам деса арзийдиган бўлади. Агар эшитган гапларини тушунамаса- ю, қайта сўраб, укиб олмаса, ёки бу гапларнинг қанчалик рост эканлигига кўзи етиб турса-да, эшикдан чиқиши билан эшитган гаплари у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чикиб кетса -- бундай одамларга гап таллариб жонни койитиш керак эмас! Бир донишманд. «Ганни таллариб жонни жонга сукканга. Гални айтиб натарсан. гап укмас гумроҳларга? Чунки бундайларга гап гапиргандан кўра, гапирмаган маъкул!» – деган экан Шунга ўхшаб, ганни укканга гапирган маъкул.

ЙИГИРМАНЧИ СЎЗ

Тақдирнинг ҳақ эканини биласизлар, у - ўзгармасдир Инсон табиатида бир толиқиш, зорқиш, зериқиш, кўнгил совиш деган нарса бор. Лекин бу хусусиятни инсоннинг ўзи кашф этган эмас, балки у инсон билан бирга яратилган нарса. Одам унга бир бўй берса, қутулиши кийин бўлади. Сен уни қанча гайрат қилиб, ўзингдан силкиб ташлаб кетмагин, барибир, ундан қутула олмайсан: у сенга яна қайта келиб ёпишавради. Дунёда ҳеч ақл-хуши жойида бўлган одамнинг кам-кўстсиз, ташвишсиз ўтгани бормикин? Емоқ-ичмоқдан ҳам, ўйин-кулгидан ҳам, тўй-томошалардан ҳам, манман-

лик, мактанчоклик ва олифтагарчиликдан ҳам зерикади, кўнгли қолади. Ҳаммасидан айб топади, қарорсизлигини билади ва бурунгисидан ҳам кўнгли совий бошлайди. Дунё бир қолинда турмаганидек, одамнинг қуч-қуввати, умри ҳам бир маромда, бир қолинда турмайди. Дунёда нимаики мавжуд – Аллоҳ таоло уларга ҳам бир маромда турмоқликни ато қилган эмас. Шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб, энди кўнгли бир қолида турсин?

Бирок бу зерикаш ҳаммада ҳам баб-баравар бўлавермайди, балки ҳаётга қизиқадиган, кўпни кўрган, ҳамма нарсанинг анчик-чучулини тогган ва унда ҳеч қандай маъно йўқлигини билган, ҳамда шунга ақли етадиган одамларгина тирикчиликдан зерикади. Агар шундай бўлса, аҳмоқлик, беғамлик ҳам танимат бир нарса эканми, деб қолдим?

ЙИГИРМА БИРИНЧИ СЎЗ

Инсон оъми-қўми мактанчоклик одатидан холи бўлиши кийин. Мен ўша мактанчоклик одатининг икки тури мавжудлигини пайқадим. Менингча, биттасини – қағашлик, иккинчисини – мактанчоклик деса бўлади.

Биринчиси – қаттақонлик, бу – одамлар ичида ўзини ўчи баобрў деб ҳисоблашлиқдир. Яъни: нодон, енгил,

мактанчок, одобсиз, орсиз, бекарор, бибурд, тиланчи, тийбатчи, ёлгончи аталмаслик ва бу ярамас фазилятлардан ўзини эҳтиёт тугиб, уни ўзига ор билиб, ундай нарсалардан ўзини бегона санамоқликдир. Бу - акллилар, орлилар ода-тидир Бундай кишилар: ўзимни яхши демасалар, демасин, бироқ ёмон аталмасам бўлди, деб тапвиш гортади.

Иккинчиси мактанчоклик, бу – одамлар ичида қандай қилиб бўлса ҳам ном чиқаришга уриниш, нима деса ҳам десин, ишқилиб, десин, демоқликдир: истасин бой десин, истасин ботир десин, истасин кув, пишик десин, хар қалай, нима деса ҳам мудом «десин» деб куйиб-пишиб юриб, «де-масин» деган сўзни унутиб қўйишликдир. Унутмок бу ёкка турсин, ҳатто у сўзнинг керак эканини писанд ҳам қилмайди. Бундай мактанчокларнинг ўзи уч турли бўлади. Биринчи-си – ётга мақталсам, дейди. Бу нодонлик. албатта, лекин шундай бўлса ҳам - одамгарчилик. Иккинчиси, ўз элимга мақталсам экан, дейди. Бу ҳам бориб турган нодонлиг-у, аммо одамгарчилиги йўқ одамнинг гапи. Учинчиси, бу эса ўз овулимда ё бўлмаса, ақалли ўз уйимда мақталсам экан, дейди. Бундай дейиш бориб турган нодонлик бўлиши билан бирга, умуман одамгарчиликдан ҳам эмасдир.

Ётга мақталсам деган одам, элим мактаса экан, дейди. Элимга мақталсам экан, деган одам, ошна-оғайниларим мактаса экан, дейди Энди, ошна-оғайнилари ўртасида

макталишни ичлаган одам ўзини ўзи мактагани билан баб-баравардир.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ СЎЗ

Шу кунларда мен қозоклар ичида кимни яхши кўрсам экан, кимни кадрласам экан, деб ўйладим

Бойларни кадрласаммикин? Бирок ундай десам, бу элда тузуккина бой ҳам йўк. Бор бўлса - у ўз бошига ва ўз бойлигига ўзи хўжайинлик қилмасмиди? Бирорта бой йўкки, ҳозир у ўз молига ўзи эга бўлсин. Баъзи бир бойлар бировлар билан тиллашиб, ўзининг ёнини оддириш учун юз кишига ялиниб-ёлвориб, тош ан-гутганини уларга улашиб юришибди. Улар ўйлайдики, ялинириб бердим, деб Йўк, бу аҳмоқликдир. Аксинча, улар ўзлари ялиниб бериб юрибди. Бу хайр-эхсон ҳам, хотамлик ҳам эмас. Балки фақат ўз эли билан ўзи низолашиб, тскинхўрларга кўйинини очиб, мол-дунёсини бекорга сочишликдир. Баъзи бир бойлар: эл аъёнлари эса бир-бири билан келиша олмагач, дов-жанжаллар кўпайиб кетиб, ана шуларни муроасага келтирганларга чор-ночор мол-дунёсини сочиб юрибди.

Мирзалар¹ни кадрлай, десам, шу кунларда эл ичида битта ҳам ҳақиқий мирза йўк. Бекордан-бекорга мол-дунё соча-

¹ Бу ерда эмалдор маъносига.

диган мирза итдан ҳам кўп. Баъзилари фойда кўраман деб мирза бўлиб юришибди, баъзилари – ўлганининг кунидан...

Бўлислар билан бийларни хурмат қилай десам, шу кунларда элда худо берган бўлислик билан бийлик ҳам йўқ. Сотиб, бош уриб, ялиниб олган бўлислик билан бийликда эса хосият бўладими?

Зўравонларни хурмат қилай, кадрлай десам, емонликка келганда – элнинг бари ҳам зўравон, яхшиликка келганда-чи элдан биронта ҳам зўравон топилмайсан киши.

Ақл-хушли, адолатли, ор-номусли, инсофли кишиларни топиб кадрлай десам – бундай кишилар эл ичида йўқ. Қувлик, шумлик, харомлик, инсофсизлик, амалпарастликка келганда-чи – одамларнинг ҳаммаси эслик бўлиб кетади

Ҳариб-туруболарнинг бошини силаб, хурмат қилай десам, у ҳам элда камдан-кам. Ётган туяники эплаб миша олмагандан кейин нима кераги бор бундай мўминликни? Агар, энди, эплаб миша оладиган бўлса, бундай ғариб эплаб ғайирлик ҳам қила олади.

Энди қувлар билан шумлар қолди. Ҳаммага аёнки: бундай одамлар бировларни алдамаса, бировларга алданмаса ва шумлик қилмаса тура олмайди.

Хўш, энди кимни яхши кўрай, кимнинг манфаатини ўйлаб, тилагани тилай? Чунки бундан бошқа илож йўқ, ал-

батта! Рост шундай экан, «Кул ўлмас, ризки камимас» деган-дек, ўзининг ўлмас тирикчилигини қилиб, сб гўймай, кийиб ёлчимай, ўтри, муттаҳамларга, золимлар ва қувларга см бўлиб, хор-зор бўлиб юрган чин маънодаги мўминларнинг манфаагини кўзиаб, тилагини тиламай иложим йўқ. Шундан бошқа чора топа олмадим.

ЎНГИРМА УЧИНЧИ СЎЗ

Бизнинг кезокларни ўнгдирмай юрган бир қувонч, юпаяч деган нарсалар бор. Улар эл ичида бир ёмонни кўришса, ёки ўзи қилмаган қиликни қилаётган бошқа бировни кўришса ўлгудек қувонади ва: «Худойим бизни фалончидай бўлишдан сакласин! Шу ҳам ўзини дунёда оламман деб бош кўтариб юрибди-да. Унга қараганда бизлар обрўлимиз-ку, унга қараганда бизлар одаммиз-ку?» дейишади. Унга Аллоҳ таоло айтибдимики: «Сен ишкилиб фалончидан тузук бўлсанг бўлгани» деб? Ё билимдонлар айтибдимики: «Агар сендан ҳам ёмон кишилар топилса, сен у ёмонларнинг қаторига кирмайсан» деб? Наҳотки яхши гурганда, ёмондан ибрат олинса? Ибратни яхшидан олган яхши-ку, ахир!

Масалан, дейлик: юз от пойгага кўшилса-ю, бир от пойгада ўзиб чикса, ўша пойгада ўзиб чиккан кишидан: олдинда неча от бор эди, деб сўрайди-ку! Орқангла неча от бор

эди, деб сўрашнинг нима кизиги бор? Мен беш отдан, ё ўн отдан илгари эдим, деган сўзнинг нимаси қувонч?

Яна улар: «Елғиз менми, эл-юртнинг ҳаммаси шундай килиб юрибди-ку!» – дейди. «Кўнга келган улуг тўй, кўп нима бўлса, биз ҳам шу-да» деган сўзларни ўзларига юпанч килишади. Наҳот унга худой таоло: «Ишқилиб кўпчиликдан қолмасанг бас, кўпчиликка қаҳрим йўқ, кўпчиликни гизгинлаб олишим кийин» деб айтаган бўлса? Ахир ҳамма бирдек илмли бўлмайдими? Ёки у бир одамдангина тарқалибдими? Илм-хунар кўпчиликдан тарқаладими? Ёки бир одамданми? Кўпчилик озор чекмайдими? Масалан, бир уйли жон тугал касал бўлиб қолгани енгил тегадими, ёки ярми касал бўлиб қолганими? Наҳотки кўпчилик йўл билмай адашиб қолганда, йўл биладиган бир одамнинг кераги йўқ бўлса? Ёки кўп йўловчининг оти ҳоригани яхшими, ё ярмисининг оти ҳориганими? Агар ют келса, эл-у юртнинг ҳаммаси ютагани, ё ярмиси ютаб, ярмиси омон қолгани яхшими?.. Хўш, мана шу кўп аҳмоқнинг бир аҳмоққа нимаси юпанч?

Уруг-аймоғимиз билан ўзи ҳаммамизнинг оғзимиз шунақа сассик, деб важ қилган ёмон куёв қаерда қайлиғини тинчита олибди экан шунчалик? Ёки қайси бечора қайлик ҳеч замонда, бўлмаса сен ҳам ўшаларга ўхшаб оғзингни са-ситиб юравер, деб розилик берибди?

ЙИГИРМА ТҮРТИНЧИ СЎЗ

Дунёда икки миллиарддан ортиқ халқ бор. Жумладан, икки миллиони козоклар. Бизнинг козокларнинг дўстлиги, душманлиги, мактапчоқлиги, зўрлиги, мол топиши, хунар ўрганиши, эл-юрт таниши дунёда ҳеч бир халқниқига ўхшамайди. Биз доимо бир-биримиз билан ёвлашиб, бир-биримизнинг молимизни ўтирлаб, бир-биримизнинг қилмиш-қидирмишларимизни кичрик қокқирмай пойлаганимиз-пойлаган. Дунёда уч миллиондан ортиқ халқи бор шаҳар ҳам бор. Дунёни уч марта айланиб чиққан сайёҳларку тўлиб ётибди. Шундай қилиб, наҳот биз ўла-ўли унимизча ер юзидати барча халқлар ўртасида энг хори бўлиб, бир-биримиз билан довлашиб, ёвлашиб, пойлашиб ўтамыз? Ё эса бизлар ҳам ўгрилик, муттаҳамликни бас қилиб, одам бўлиб, ер кўриб, эл кўриб, мол-дунёни ҳаловлик билан ортириб, тинч-тотув кун кечирадиган замон келармикин? Ҳай, қайдам? Юз молга икки юз одам кўз тикиб юрган бир кезде бир-бирларини қуритмай ё ўзи қуримай тинч гопишармикин?

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ СЎЗ

Болаларимизни ўқитиш керак, аммо туркийни танийдиган, қўлидан бир иш келадиган, қиройи ўқигандан кейин, росмана одам бўладиган даражада ўқитиш керак. Аммо, бу

жойлар дорул харобдир. Буниг учун ўқийдиган бола бечора, аввало, мол-дунё топиши ва шундан сўнггина араб. форс тиллари билан шуғулланиши керак. Корни оч кишининг бошида ақл, кўкрагида илмга иштиёқ бўлади, дейсизми? Еб-ичишга мол-дунё бўлмаса, ойна-оғайнининг ўртасига ничо тушади. Уларни хар турля балоларга: ўғирликка, зўрликка, кувликка, шумликка дучор қилади. Мол топса. корни тўяди. Шундан кейингина илм-хунарга эҳтиёж тугилади. Корни тўк бўлсагина, илм ўрганагин, ё эса ўғил-кизимга ўргатагин, деб унинг кетига тушади. Русларнинг илмини ўрганиш. ўқиш керак. Хикмат ҳам, илм-хунар ҳам, билим ҳам, мол ҳам – ҳаммаси русларда. Уларнинг зараридан овлоқ. фойдасига шерик бўлиш учун ҳам тилини, илмини, билимини ўрганишимиз керак. Чулки улар дунёнинг тилини билади. Сен уларнинг тилини билсанг, қалб кўзинг очилади. Уларнинг тилини, илмини билган киши руслар билан тенг ҳуқуқлик даъвосини қила олади. уларнинг олдида ор-номусини сотиб ялинмайди. Тил билмаган надон қандай қилиб уларга яхши кўринсам экан, деб ким елкасига қоқиб кўйса – шунга ота-онасини ҳам, ошна-оғайнисини ҳам, эл-юртини ҳам, динини ҳам, одамгарчилигини ҳам сотади. Фақат рус майори кулса бас, деб ўзининг обрўси кетганига ҳам парво қилмайди. Русларнинг илм-хунари – дунёни билишнинг қалитидир, уни билган одамга дунё арзонроқ

гушади. Бирок шу кунларда боласи а русча ўргатган одамлар ўглининг илми билан тагин ҳам қозокларни алдаш пайига туширилган. Йўқ, асло бундай смон ният қилиш керак эмас. Балки аксинча, мол-дунёни ҳалоллик билан топишни ўргатишимиз ва бошқалар ҳам биздан шундай ибрат олсин, дейишимиз керак. Ана шундагина биз русларнинг баъзи бир конунсиз зўрликларига йўл қўймаган бўлур эдик. Илм ўрганг анда ҳам қозокларга гамхўр бўлай деб, бизлар ҳам элу юрт бўлиб, одамлардек тинч-тоғув яшайлик, деб ният қилиб ўрганиш керак. Ҳозирча, русча ўқиган қозоқ болалари орасидан тузукрок чикканлари кам. Чунки уларни ота-оналари, ошна-оғайнилари йўлдан урмоқдалар. Лекин шундай бўлса ҳам улар анов ўқимаган қозоқ болаларига қараганда анча дуруст, ҳар ҳолда уларга гап уқтирса бўлади. Ўзига тузук, бой-бадавлат оилаларнинг болалари кўп ўқишмайди. Аксинча, гадо болаларини хор қилиб, руслар қўлига топширишиб қўйишди. Улар бундан бошқа қаерга ҳам борсин энди? Бундан ташқари, баъзи бир қозоқлар ошна-оғайнилари билан аразлашиб қолса: «Сенинг зўрлигингга чидаб юргунча, боламни солдатликка бериб, бошимга соч, оғзимга мўйлов қўйиб кетмасамми!» дейишар эди. Мана шундай бемаъни гапларни худодан кўркмай, баъдадан уялмай гапирадиган қозоқларнинг болалари ўқиб қим бўларди дейсиз? Бирор нарсани ортиқрок ўрганиб қойил қилар дейсиз-

ми? Ўрганганда ҳам ҳаммаси юзаки ўрганади, кунт килиб ўқийдиган козок боласи йўк hozирча Ота-онаси ўглини халк пулига зўрға ўкитади-ю, ўз ёнидан пул сарф килиб бўпти! Ҳақиқатини айтсам, ўглингга хотин олиб берма, энчисини берма, балки бутун мол-дунёнгни сарф килиб бўлса ҳам, русларнинг илмини ўқи! Менинг бу айтаган гапларим, кўрсатган йўлим – мол аяйдиган гаплар эмас!

Худодан кўрк, бандадан уял, болам одам бўлсин десади ўқит! Аммо ҳеч мол-дунёнгни аяма! Бўлмаса, у ҳам бир нодон козок бўлиб қолгандан сўнг – на сенга, на ўзинга ва на халкка роҳат кўрсатади

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ СЎЗ

Бизнинг козоклар пойгага кўшган оти олдинда келса, курашда туширган полвони йикитса, учирган куши ов оласа, югуртган ити ўзганинг игидан илгари бориб ов гутса ер-кўкка сигмай қувонишади. Билмадим, бундан ўзга ҳам қувончи борми экан уларнинг? Ҳай, қайдам, йўк бўлса керак! Айтишчи, шу ҳайвондан қайвоннинг ўзгани, ё эса бир одам иккинчи одамни курашда йикитганининг нима кизиги бор? Ҳолбуки, йикитган ҳам, йиқилган ҳам, олган-олдирган ҳам -- унинг на ака-укаси-ю ва на қариндош-уруғи бўлади.. Бу нарсаларнинг ҳаммаси козокларнинг ўз-ўзлари билан душманлиги, тугмадай нарсани гуядай килиб кўрсатиб,

бир-бирлари устидан мазах килиб кулишдан, уларни изза килишдан бошқа нарса эмас. Бировни изза килиш эса ҳаром, рўзғорга зарар, ақлга сизмайдиған нарсадир. Шундай экан, хайронман, бировни изза қилмоқнинг нимаси давлат-у, нимасига қувонишар экан-а? Ё эса мағлуб бўлган томон нимасига шунча изза бўлиб, қора ерга кириб кетгудек бўлиб қоларкин-а?

Чопқир от баъзан у элда, баъзан бу элда бўлаверадиган нарса. Шунингдек, учқур қирон ҳам, юғурик ов ити ҳам баъзан у одамнинг қўлида, баъзан бу одамнинг қўлида бўлади. Кучли йигит ҳам доимо бир элдан чиқавсеради деб ўйлайсизми? Бундай йигитлар ҳам баъзан у элда, баъзан бу элда туғилади. Буларнинг ҳаммасини одам ўз эрки билан ясамайди. Бир марта пойгада ўзиб чиққан от, йикитган йигит доимо шундай бўлиб қолавермайди-ку, ахир. Энди шуларни билиб турса ҳам, бу одамлар гўё бир айби очилиб қолгандай, нимасига шунча уялишар, изза бўлишар экан-а!

Энди сиз бу гаплардан шундай хулоса чиқариб олсангиз бўлади: қувонмас нарсаларга нодон одамлар қувонишади, яна қувонишганда ҳам босар-тусар жойили, нима айтиб, нима қўйганини ўзлари ҳам билмай, ақлидан отиб, мағрурланиб кетишади. Яна бундай одамлар уялмаслиги керак бўлган нарсадан уялишиб, уялиши лочинм бўлган нарсадан уялишмайди. Буларнинг бари нодонлик

ва аҳмоқликнинг асаридир, албатта. Сен уларга бу гапларни айтсанг, баъзилари бўйинини эгиб, «рост, рост» деб гап уқинган бўлишади. Бирок сен бунга инонма. Эрта-инди у ҳам ҳалиги гап уқмасларнинг бири бўлиб кетади. Гарчанд шу гапларнинг рост эканлигига қўзи етиб, кўнгли ишониб турса ҳам, худди хайвонга ўхшаб, аввалги тушунчасидан ўзини тўхтатолмайди ва ҳеч ким унга гап уқтиролмайди. Қозоқ қандай бўлмасин ёмон ишни бир касб этдимиз, у бу одатидан ё ўлардай кўрқканда, ё эса ўлганда қайтади бўлмаса, ўз ақли билан менинг бу ишим чакки экан, деб ўз билгича қайтган қозоқни топир жула кийин.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ СЎЗ

(Сукрот фаиласуфдан)

Бу Сукротнинг Аллоҳ юбарак ва таолонинг бандаларига юборган амр-фармонларига сўзсиз бўйсунмоқ юзасидан шогирди Арастуга айтган сўзи. У худога бандачилик қилгувчилар устидан қулгувчи эди. Бир куни Сукрот ундан шундай деб сўрабди:

– Эй, Арасту, дунёда ҳеч бир одам бормики, у ўз хунари ва қилган ишлари билан таҳсинга сазовор бўлсин?

Тўлиб ётибди бундай одамлар, хазратим. – деб жаноб берибди Арасту

– Қани бўлмаса, шулардан биттасининг отини ата-чи⁹ – деб сўрабди яна Сукрот ундан.

Гомернинг шоирлигига, Софоклнинг фожиясига, Зевснинг рассомлигига таҳсинлар ўқисанг арзийди. – дебди Арасту ва яна шунига ўхшаган бир нечта хунари билан оламга машхур бўлган кишиларни айтибди.

Ундай бўлса сен кимга кўпроқ таҳсин ўқийсан? жонсиз, ақл-хушсиз, курук тананини шаклини чизадиган рассомгами, ё эса одамга ҳам жон, ҳам ақл-идрок ато қилиб яратувчи олий руҳами?

Мен кейингисига кўпроқ таҳсин ўқийман. – дебди Арасту, бироқ, у шунчаки яратмай, аввали азатда билиб яратган бўлса

Бунинг маъқул. Энди сенга яна бир савол. Дунёда фойдали нарса кўп: бирининг фойдаси ошкора кўришиб, билиниб туради, иккинчисиники эса билинмайди. Шуларнинг қайси бирини ҳикмат деб биласан⁹ – деб сўрабди Сукрот

Албатта, ошкора манфаат келтирганини. – деб жавоб берибди шоғирди.

Баракалла, агар ундай бўлса, худой таоло бандасини яратганда кўп ўйлаб, унга беш муча ато қилган, лекин буларнинг қайси бири фойда, қайси бири зарар келтиришидан кўра ҳам кўпроқ, уларнинг зарурлигини ўйлаб ато қилгани бу – ҳаммага маълум ва машхур-ку Мана, масалан, кўрсин

деб, аввало, кўз берибди. Борди-ю, кўзимиз йўк бўлса, унда биз дунёнинг гўзаллигидан қандай қилиб лаззатланардик? Яна бир мучамиз гоят назик бўлганлигидан, вақтида очиб, вақтида ёпиб турсин учун ковок ато қилибди. Чанг-тўзондан сакласин учун киприк, пешона терини кўзга туширмаслик учун кош берибди. Қулоғимиз бўлмаса тақир-тукур товуш-ни қандай қилиб эшитар эдик, қандай қилиб мусиқанинг гўзаллигидан баҳра олардик? Борди-ю, бурнимиз бўлмаса – биз дунёдаги хушбўй, муаттар хидларга ошиқ бўла олмаган ва ёмон хидларни фарқ қила олмаган бўлур эдик. Оғзимиз, тилимиз ва танглаймиз бўлмаса биз дунёда нима ширин, нима аччиқлигини қасқдан билардик? Бунинг устига, кўзни, бурунни, оғизга яқин қилиб яратиб, ейдиган-ичадиган нарсаларни кўриб-билиб, хидлаб, есин-ичсин, деди... Буларнинг ҳаммаси бизларнинг фойдамиз эмасми? – дебди Сукрот.

Шунда Арасту ўйлаб-ўйлаб, Яратгувчининг бениҳоя ҳикмат эгаси эканлигидан шубҳаси қолмабди.

Сукрот сўзида давом этибди

– Бунинг устига ҳамма махлуқларни ўз болаларига меҳрибон, ўлимни ёмон кўрадиган, ҳаётни, тирикчиликни сенадиган, ўсиб-унишдан бошқа нарсани кам фикр қил-диган қилиб яратганлиги - бу унинг марҳамати эмасми? Шунинг билан бирга, уларни яратганда кўнгишларига

Агар одамни шундай хайвонсифат килиб яратса, унда у хеч нарсага ярамаган бўлур эди, ё эса, хайвонларга султон бўларди. Агар, борди-ю, инсон аклини хайвонга берса-чи, барибир, у бу қадар усталик ва донишмандлик билан бири-бирига илм-хунар ўргатарлик даражадаги салоҳият унинг гавдасига мутлақо мос тушмаган бўлур эди. Масалан, қайси хўкиз шаҳар қурибди, қурол-яроғ ишлаб чиқарибди ва сипоҳиликнинг уддасидан чиқибди экан шунчалик? Одам боласига шундай гўзал гавда бериб, уни ажойиб ақл ва теппи-сиз салоҳият эгаси килиб яратишининг, ҳамда унинг барча ўзга махлуқлар устидан ҳукмронлик қилишининг ўзи ҳам худонинг инсонга бўлган катта марҳамати эмасми? Шундай экан, бу гаплар худой таоло бандасини барча яратган мўъжизаларидан ортик кўриб, олдиндан унинг ғамини еб, унга кўпроқ ғамхўрлик қилганидан далолат бермайдими? Хўш, энди одам боласининг худой таоло олдида бандачилик қилмоққа қарздор эканлиги шундан ҳам маълум эмасми? - лебди Сукрот.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ СЎЗ

Эй, мусулмонлар! Бироя бой бўлса, бироя гадоёй, бироя соғ бўлса, бироя касал, бироя ақлли бўлса, бироя аҳмоқ; бироянинг кўнгли яхшилиққа мойил бўлса, бироянинг кўнгли

ёмонликка мойилдир Биров сиздан: «Хўш, нима учун шундай?» деб сўраса, сизлар унга: «Тақдири азалда Аллоҳ таолонинг яратган иши-да» деб жавоб берасизлар. Хўш, ундай бўлса, биз Аллоҳ таолонинг айби йўқ, одил, деб имон келтирмаганмидик? Энди, кўриб турибмизки, худой таоло оит урган, меҳнат қилмайдиган бандаларига мол-дунё берар экан-да. Худодан мол-дунё сўраб, кечаси-ю кундузи меҳнат қиладиган бечораларга эса, акалли бир амал-тақал қилиб хотин, бола-чақасини боқишга етгудек ризк ҳам бермай, уларни гадо қиларкан. Баъзи бир ўғри - муттаҳамларнинг танини сонпа-соғ қилиб, бировга зарарсиз меҳнатқаш мўминларни ногирон қилиб кўяркан. Бир ота-онанинг болаларини бирини эслик, иккинчисини тентак қилиб яратаркан. Худой таолонинг ўзи бандаларига: «Бузук бўлма, тузук бўл! Тузукни жаннатга, бузукни дўзахга соламан!» деб айтар экан-у, тагин бандаларининг бирини яхшиликка, иккинчисини ёмонликка мойил қилиб яратиб, яна уларни ўз қудрати билан бирини яхшиликка, бирини ёмонликка ундаб, йўлга солиб тураркан. Хўш, мана шу гапларнинг ҳаммаси меҳрибон-мушфиқ, раҳм-шафқатли, адолатли, айбсиз парвардигорнинг шаънига тўғри келармикин? Халқ ҳам, мулк ҳам –ҳаммаси худоники. Унинг қилаётган ишларига бирон нарса дея оламизми? Ўз мулкни ўзи нима қиламан деса қилаверади, ихтиёри, деймиз. Борди-ю, энди у айбдор эмас

десақ, бу Аллох таолонинг айби кўп-у, бирок уни айбдор деб айта олмаймиз, деганимиз эмасми? Шундай бўлгандан сўнг, бандаси минг ҳаракат қилгани билан кўлидан нима келарди дейсиз? Ҳамма нарсани қилдиргувчи Яратганининг ўзи экан, бандаларининг нимасидан ўпкалаймиз? Ким яхшилиқ, ким ёмонлик қилса ҳам, ҳулонинг буйруғи билан қилиб юрган экан деймизми?

Аллох таоло: ҳар бир ақли бор кишига имон фарз, ҳар бир имонли кишига ибодат фарз, деган экан. Ҳолбуки, баъзи бир ишлар ақл билан ҳисоблашмай қилинади. Хўш, энди, агар шундай экан, Аллох таолонинг, ақли кишига имон келтириш фарз, деган сўзи қаёқда қолди? «Мени таниган одам фақат ақл билангина тавийди» деган сўзи қаёқда қолди? Динимизда яширин, ёлғон сўз йўқ бўлса, у ҳақда одам фикр юритишдан маҳрум бўлса, банданинг бандалиги қаёқда қолди? Ақлимизни юрита олмаганимиздан сўнг, диннинг ўзи қаёқда қолади? Аввало, имонни мустаҳкамламай туриб, қилган тоат-ибодатларимиз қабул бўлармикин? Йўқ, яхшилиқ билан ёмонликни ҳудо қилдираётгани йўқ. Қасалликни яратган ҳам ҳудо, лекин сени қасал қилган ҳудо эмас, бойлик билан камбағалликни яратган ҳам ҳудо-ю, бирок бирояни бой, биронни камбағал қилган ҳудо эмас. Буни тушуниш керак, тушунмасанг бўлмайди!

ЙИГИРМА ТҶҶЗИНЧИ СЎЗ

Бизнинг козокларнинг айтиб юрган мақоллари ичида ишга яротилган ҳам, яротилган ҳам бор. Баъзилари яротилган бўлиши у ёқда турсин, ҳатто, на муслмончиликка ва на одамгарчиликка тўғри келади.

Авалло: «Фақир бўлсанг – орси бўл!» дейишади. Ордан айрилиб тирик юргандан кўра ўлган афзал. Агар бу: ёлланиб юрганида жонингни қийнасанг ҳам, мол топ дегани бўлса – бу орсилик эмас. Балки, аксинча, бировларнинг кўлига термулмай, ҳалол меҳнат қилиб мол топмок – бу орли, номусли одамнинг иши.

«Қаловини топсанг қор ёнар», «Сўровини топсанг одам боласининг бермайдиган нарсаси йўқ» дейишади. Бу энг худо урган ахлоқона сўздир. Бундай қилиб қаловини топаман, сўровини топаман, деб эсиб умрингни хор қилиб ўтказгунча, мол-дунёни ё ердан, ё эса пешона теридан сўраш керак.

«Номинг чиқмаса, ер ўрта!» дейишади. Ер ўртаб ном чиқаришини нимаси қизиқ? Ёки: «Юз кун қари туя бўлгунча, бир кун бувра бўл» дейишади. Тангрига ёзиб, минмай-нетмай, бировга нафи тегмай, бир кун бувра бўлишликдан нима фойда?

«Олтин кўрса фаришта ҳам йўлдан озади» дейишади. Сатқай фаришта кетгурлар-эй! Фаришта олтинни нима

килсин? Бу шунчаки, улар ўзларининг шум ниятларини маъқулламақчи бўлиб айтганлари эмасми?

«Ота-онадан мол ширин, олтинли уйдан жон ширин» дейишади. Ота-онасидан ҳам молни ширин кўрадиган бу онт ургур аблахларнинг қанақа ширин жони бор экан ўзи? Ахир, дунёда энг азиз ота-онасини молга сотмоқлик – бу энг орсиз, номуссиз одамнинг иши эмасми! Ота-она бечора чамаси келгунча меҳнат қилиб, мол-дунё йигиб, ўлсам орқамдаги болаларимга қолсин, дейди. Шундай экан, ота-онани сотиш – худога душманлик эмасми?

Мана шундай қалтабинлик билан айтилган сўزلардан эҳтиёт бўлмоқ керак.

ЎТТИЗИНЧИ СЎЗ

Биъда бир мақтанчоқлик деган ярамас нарса бор. Асли шу нарсанинг нима кераги бор ўзи? Зотан, бу – орномуссизлик, нодонлик, ўй-хаёлсизлик, ҳамда на ботирлик ва на одамгарчиликдан хабари йўқликнинг аломатидир! Тагин, безрайиб туриб: «Э, худо! Кимдан ким ортик экан шунчалик? Бироянинг насибасини биров топиб берармиди ҳеч? Кимнинг боши кимнинг эгари қошида юрибди... Биров менинг қозонимни қайнатиб берибдими, ё мен бироянинг қўлига қараб қолибманми?» деб қерилади. Баъзан эса дағдага қилиб: «Ҳаммага бир ўлим!.. Вой онасини фалон

килай! Бундай юргандан кўра ўлганим ортик! Жуда нари борса -- хайдаб юборар, отиб юборар! Каерга борсам ҳам бир ўлим!» деб кекирдагини чўзадиганлар кўп-ку.

Мана, ўзларингиз кўриб юрибсизлар: hozир ҳеч бўйига караб тўн бичадиган, айтган гапида катъий турадиган козок борми дунёда? Йўқ, мен хали ўлимга бардош бера оладиган козокни ҳам, ёки, аксинча: мен ўлимга бардош бера олмайман, деб очик гапирадиган козокни ҳам кўрганим йўқ... Борди-ю, аклсиз бўлса-да, шундай журъатли козок топилса, у кишини хайратга солган бўлура эди! Афсуски, йўқ Бунинг ўрнига шундайлар борки, зўр келганда сичқоннинг инини минг танга килиб, қочиб кирари а тешик топмай қолади. Хўш, бундай кишиларни нима деб атаймиз? Эй, худо! Ўз жонига ортикча хотамлик қиладиган, мол-дунёни писанд қилмайдиган бечораларнинг аҳволига қаранг. «Уялмас юзга толмас жағ беради» деб шуни айтишар эканлар-да... Бундай кишилар ҳам уятсиз, орсиз кишиларнинг бири-да.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ СЎЗ

Киши эшитган нарсасини унутмаслик учун тўртта шарт бор: аввало, бунинг учун зеҳнли бўлмоқ керак; иккинчидан, бир нарсани кўрганда, ё эшитганда -- унга чин юракдан ихлос қўйиб, фаҳм-фаросат билан уқиб олмоқлик лозим; учин-

чидан, эшитганларини ичида бир неча марта такрорлаб, кўнгилга жо килмок керак: тўртинчидан, кўнгилга бошқа нарсаларни мутлако келтирмаслик ва келса ҳам унга заррача эътибор бермаслик керак. Масалан, беғамлик, бепарволик. Ҳайвон-кулги еки ихлос қўймаслик керак. Акс ҳолда, бу тўрт нарсая акл билан илмга путур етказадиган омиллардир

ЎТТИЗ ИККИНЧИ СЎЗ

Илм ўрганишни талаб килган киши, аввало, шуни билиши керакки, бунинг бир неча шартлари бор. Буларни билмай туриб ўрганилган илм юкмайди.

Аввало, ўри анилайган илм-хунарини охир бир кун келиб бирон кор-ҳолимга яраб колар, деб ўри анмасдан, хаётда уни турмушга татбиқ килиш мақсадида ўрганмок керак. Чунки илмни фақат билиб қўйиш учунгина ўргансанг ва шу билан каноат ҳосил килсанг, бундай илмнинг кимга кераги бор? Киши ўзининг билмаган нарсасини билиб ўрганса, бундан канчалик ху зур-халоват топшини асти қўяверинг! Агар сен илмга астойдил меҳр қўйиб ўргансанг, сенда, яна кўпроқ билсам экан, деган мухаббат пайдо бўлади. Шундагина сен қўзинг кўрган ҳар бир нарсани кўнглингга маҳкам тутиб, укиб оладиган бўласан.

Агар борди-ю, кўнглинг бошқа нарсада бўлиб, ўкиб-ўрганаётган илмингни шунга сабаб килиб кўрсатсанг,

яъни уни ана шу кўнглиндаги нарса учунгина ўрганаётган бўлсанг, унда илмга деган меҳринг гўё ўгай онанинг меҳри каби бўлади. Агарда чин ният билан ўрганаётган бўлсанг, унда илмга деган меҳринг худди ўз онангнинг меҳридай илик ва самимий бўлади. Сен илмга чиндан ҳам ихлос кўйсанг, у ҳам сенга меҳр кўяди ва сен уни тезроқ кўлингга киритасан. Агар сен унга чала меҳр кўйсанг, ўрганган илминг ҳам чала-чулпа бўлади.

Иккинчидан, илмини ўрганганда яхши ният билан ўрганиш керак. Аммо биров билан баҳс бойлашмоқ, талашпишмоқ учун ўрганиш керак эмас. Баҳс, аввало, кўнглидаги ишончли мустаҳкамлаш учун бўлса бу зарар эмас, лекин хаддан ошиб кетса – кишини тузатишдан кўра ҳам кўпроқ бузиб кўйиши мумкин. Бунинг сабаби: баҳс килувчилар кўпроқ ҳақиқатни аниқлаш учун эмас, балки бир-бирларини енгмоқ учун ҳаракат қилишади. Бундай баҳс хусуматли кучайтириб, одамгарчиликни йўқотишгача олиб боради. Бундай ҳолда асосий мақсад илм ўрганиш бўлмай, одамнинг юзини ёлғон сўзга бурадиган бўлиб қолади. Бундай мақсад фақат бузуқ кишилардагина бўлади. Тўғри йўлдан кетаётган юзта одамни алашгирган киши, эгри йўлдан кетаётган битта нотавонни тўғри йўлга солган кишидан сатқан кетсин! Баҳс – бу ҳам аслида илм ўрганишнинг бир йўли. Бирок унга ортикча хирс

қўйиш ярамайди. Чунки бахсга ортикча хирс қўйишдан мағрурлик, мактанчоклик, хусумат, ёлғончилик, хатто, арзимаган нарсадан жанжал чиқариш ва бировга мушт кўтариш каби ёмон иллатлар туғилади.

Учинчидан, агар ҳар бир ҳаракатинг туфайли ҳақиқатга эриша оладиган бўлсанг, ўлсанг ҳам бу йўлдан қайтма, маҳкам тур! Ахир, ўзинг шубҳа қилган нарсага ўзгалар қандай қилиб ишонч билдирсин? Ўзинг ҳурмат қилмаган нарсани ўзгалар нега ҳурмат қилсин?

Тўртинчидан, илмни кўпроқ ўрганиш учун одамда яна икки нарса бўлиши лозим: бири – мулоҳаза юритиш, иккинчиси, муҳофаза қилишликдир. Бу икки хусусиятни борган сари кучайтира бориш керак. Бу нарса кучаймай туриб илм ўрганиш қийин.

Бешинчидан, шу насиҳатларнинг ўн тўққизинчи сўзида ёзилган ақл касали деган тўрт нарса бор, шундан эҳтиёт бўлиш керак. Шуларнинг орасида беғамлик, бепарволик, деган нарса бор, зинҳор-зинҳор шу нарсадан эҳтиёт бўл! Чунки, бу, биринчидан – худонинг, иккинчидан – халқнинг, учинчидан – давлатнинг, тўртинчидан – ибратнинг, бешинчидан – ақлнинг, ор-номуснинг душманидир; ор-номус бўлган ерда булар бўлмайди

Олтинчидан, сенда илмни, ақлни бир меъёردа сақлайдиган феъл-атвор, хулқ деган нарса бор. Сен шу нар-

сани эҳтиёт сақла! Кўрган нарсангга қизикаверсанг ё бировнинг ўринли. ё бировнинг ўринсиз гапига ишониб кетсанг, ёки тўғри келган нарсаларга кўнгил қўяверсанг – феъл-атворингнинг бузилиб кетиши ҳеч гап эмас. Феъл-атворинг бузилганидан кейин эса ўқиб илм ўрганганингдан ҳеч фойда йўқ. Кўкрагингда унга ўрин бўлмагандан кейин, уни қаерда сақлайсан? Аксинча, кирови илминг бўлгандан кейин, уни эҳтиёт қиладиган фаҳм-фаросатинг, ақл-хушиятг, ор-номусингни қўлдан бермайдиган феъл-атворинг ва гайратинг бўлса – нур устига аъло нур! Лекин бу эҳтиёткорлигинг, шубҳасиз, ақл учун, ор-номус учун қилинган бўлсин!

ЎТТИЗ УЧИНЧИ СЎЗ

Агарда сенга мол-дунё керак бўлса, хунар ўрган. Мол-дунё қўлнинг кири, ювса кетади. Аммо хунар – адо бўлмас бойликдир. Кимки ёлғон гапирмаса ва қўлида ҳалол хунари бўлса, козоқларнинг ичидаги энг авлиёси шу! Бироқ Аллоҳ таоло козоқларнинг қўлига оз-моз хунар берса – улар босар-тусар жойларини билмай қолишади.

Аявало, малакамни оширай, ишларимни яхшилаё, излай, кўрай, хунар ўрганай демайди. Қўлидаги билган оздан-овлоқ хунари билан мақтаниб: «Шу ҳам бўлади-да» деб козоқларда мавжуд талабсизликка юз буриб кетади.

Иккинчидан, эринмай меҳнат килмок керак. Холбуки, бизнинг козоклар бир-иккита мол топса шу билан худди мол-дунёга ботиб, ғарк бўлиб кетган кишидек, хотиржамликка берилиб, ялқов бўлиб қолади.

Учинчидан, биров-бировига: «Сен касбдошларинг ичида яккаю яғонасисан», ё эса: «Ака, сиздан нима кетади, мана бу нарсамни килиб берсангиз-чи?» деса, у: «Менга ҳам одамлар ялинадиган бўлиб қолибди-ку» деб гурурланиб кетади ва шу билан ҳам ўзини, ҳам унга мурожаат қилган одамни алдаб, эсиз-эсиз вақтининг қандай ўтганини ҳам билмай қолади.

Тўртинчидан, дўстингман деган одамларга хогамтой бўлиб кетади. Баъзи бир қув-шум одамлар: «дўст бўламиз» деб арзимаган нарсани бериб, алдаб: «Кейинчалик сени ундай қиламан, бундай қиламан, мениш сендан ўзга азиз дўстим йўқ» деса, лакка тушиб, мен ҳам керакли одамларнинг бири бўлиб қолибман-ку, деб ўйлайди. Кейин, ким «тўрға чик» деса – шунга алданиб, ана шу одамга қил деганини килиб, керагини топиб бераман, етмаганини етказаман, хушомад, дўстлик қиламан, деб юриб, бутун қимматли вақтидан, бисотидан айрилади. Овқат, уст-бош топиш эсидан чиқиб кетади. Бориб-бориб, охир бир кун, кун кечирмок кийинлашгач, бировдан қарч кўтарали ва уни килиб бераман. буни килиб бераман, деб ўлиб-тирилиб ҳаракат қилади-ю.

барибир, бирон нарсанинг бошини ковуштиролмайдн. Кейинчалик бориб, топган-тутгани еган - ичганига етмай. иши дов-жанжалга айланиб, сарсон-саргардонликка тушади. Ниҳоят, одамгарчиликдан чикиб, хор-зор бўлади. Хўш, бунисига нима дейсиз? Ахир козюкларнинг ўзи алдамчи бўла туриб, яна бировларга алдангани нимаси?

ЎТТИЗ ТЎРТИНЧИ СЎЗ

Ўлимнинг ҳақ эканлигини, унинг қарилликни кутиб юрмай, истаган маҳалда келишини, ўлган одам қайта дунёга келмаслигини ҳамма билади. Қозюклар, шубҳасиз, бунга ишонишади, бироқ ўз ақли билан мулоҳаза қилиб кўриб эмас, балки аксинча, шунчаки, ишониш керак бўлганлиги учунгина ишонишади. Яна: Аллоҳ таолонинг борлигига, унинг охирада сўроқ қилишига, ёмонларни ёзириб, яхшиларни ёрлақашига ва бу мўъжизалар бандасининг қўлидан келмаслигига ҳамда Яратганининг меҳри тушса, истаганча раҳм-шавкат қила олишига ва агар ғазаби қўзғаса, беҳисоб қийноқларга сола олишига ҳамма-ҳаммасига ишонамиз, дейишади. Йўқ, мен уларнинг ишондик деганларига сира ҳам ишонмайман. Агар ишонсалар ҳам, барибир, бу нарсаларнинг ҳақиқатлигига қўзлари етиб эмас, ҳали биз юқорида айтганимиздек, ишониш керак бўлганлиги

учунгина ишонишади. Агар ишонганликлари рост бўлса, унда нима учун ваҳимага тушиб, ташвиш чекишади? Нега мудом яхшилик қилиб, гуноҳга ботмай, ўзларини ўзлари эҳтиёт қилишмайди? Агар улар худонинг борлигига ва унинг меҳр-шафқати билан бирга ғазаби ҳам мавжудлигига ишонадиган бўлса, унда биз уларни яна нимага ишонтиришимиз керак? Ёки қандай қилиб уларни тузата оламиз? Қайси йўл билан уларни мўмин-мусулмон, имони саломат деймиз?

Агар кимда-ким икки дунёда хор бўлмай деса, мана бу гапларни беш бармоғидай билиб олиши керак: ҳеч қачон бир одамнинг кўнглига айни вақтда икки қувонч, икки севги-иштиёқ, шунингдек, икки кўрқинч, икки қайғу, ҳасрат бир йўла сиғмайди. Бир маҳалда икки нарсанинг кўнгилга сиғиши кийин ҳам, гўғрироғи – мутлақо мумкин эмас. Борди-ю, бирор одамнинг кўнглидаги дунёга бўлган қайғуси билан қувончи, охиратга бўлган қайғуси билан қувончидан ортик бўлса, у ҳолда, бу одам мусулмон эмас. Мана энди ўзингиз ўйлаб кўринг, бизнинг козоклар қандай мусулмон қавмига кирар экан! Масалан, дейлик, мабодо бир одамнинг олдидан иккита нарса чиқиб қолса-ю, улардан бири охират учун, иккинчиси шу бугунимиз, яъни бу дунё учун керак бўлса, бунинг устига, бирини олган киши иккинчисини олишга ҳақли бўлмаса, кўриниб турибдики,

бундай ҳолда бизнинг қозоқлар охиратга кераклисини эмас, балки, албатта, иккинчисини олган бўлур эди. Чунки улар: охиратга кераклисини яна бир кези келганда оларман, бу гал мени раҳм-шафқатли худонинг ўзи кечирсин, деб ўйлайди. Хўш, энди, бир кун келиб, у бу дунёдан ўтса, унинг: ўт охиратимни мол-дунёга сотганим йўқ, деганига ким ишонади?

Жамики инсон фарзанди бир-бирига дўстдир. Чунки дунёда ҳаёт экансан, қавм-қариндошлигинг, ўсиб-унишинг, тўқ ва фаровонлигинг, оқ-яланғочлигинг, қайғу-ҳасратинг, истикомат қилишинг, борди-келдинг, дунёга келишинг, тана бичиминг, ўлишинг, қора ерга киришинг, чиришинг, маҳшар куни сўрок беришинг – ҳамма-ҳаммаси бирдай: икки дунёда ҳам бирдай ўйнаб-қуласан, бирдай қайғу-ҳасрат чекасан, роҳати, азоби, укубати, хавф-хатарини бирга тортасан. Бас, шундай экан, беш кунлик умринг борми-йўқми – бир-бирингга ғаниматсан, қўноқсан ва бу дунёга омонат меҳмонсан! Нега энди шундоқ бўла туриб бир-биринг билан арзимаган нарсалар учун ғижиллашасан? Бировнинг боғ-роғига, мол-дунёсига кўз олайтирасан? Насибангни худодан тиламай, банданинг улушидан олиб бер деганинг, ўзинг меҳнат қилмай, бировнинг насибасидан умид тутиб ўтирганинг лойиқми, ўзингга? Худо биров учун бировга жабр қиладими? Икки оғиз сўзни эплаштириб гапира ол-

майдиган нодон, ақтсиз, илмсиз бўла туриб, ҳар он: «Худо урсин агар, меники тўғри!» деб талашаверипдан нима фойда? Шу ҳам одамгарчиликми, энди!

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ СЎЗ

Аллоҳ таоло маҳшар куни ҳожилар, муллалар, сўфилар, ҳотамгойлар ва шаҳид ўлганларни қатор турғизиб қўйиб сўрок қилармиш. Бу дунёда иззат-ҳурматда бўлиш учунгина хожи, мулла, сўфи, ҳотам бўлганларни ва шу мақсадда шаҳид ўлганларни бир томонга, охиратда Яратганнинг марҳаматига сазовор бўлиш учунгина яшаганларни бир томонга турғизиб қўярмиш. Мол-дунё, бойлик орттириш учун яшаганларга: «Сизлар у дунёда хожи ака, мулла ака, сўфи ака, мирза ака, ботир ака аталиш учунгина шу йўлни танладингиз. Энди бу дунёда у нарсалар йўқ. Сизларнинг у дунёларинг, сурган даври давронларинг, шу билан бирга, мансабларинг ҳам тамом бўлди. Энди бу ерда иззаг-ҳурмат эмас, сўрок берасизлар! Мен сизларга мол-дунё бердим, азиз умр бердим, нима учун энди сиз ана шу мол-дунёларингизни, азиз умрларингизни дин йўли ва охират бу ёқда қолиб, бандаларни алдамоқ учун сарф қилдингиз?» –деб айтармиш. Сўнгра, ҳалол ниятли, бир худодан бошқа нарсани ўйламаган бандаларига: «Сизлар фақат менинг меҳру шафкатимга сазовор бўлиш учунгина азиз умрларингизни

ва мол-дунёларингизни сарф қилдингиз. Мен сизлардан розиман. Сизлар учун марҳаматимни дариг тутмай, тайёрлаб қўйган жойим бор – марҳамат қилгайсизлар. Бундан ташқари, бу ерда махшар ичида, гарчанд ўзлари яхшилик қилмаган бўлса ҳам, у дунёда сизларнинг қилган олийжаноб ишларингизга хайрихоҳлик билдирган кишиларни учратсангиз, марҳамат, уларни ҳам ўзларингиз билан бирга олиб кириңлар ва меҳр-шафқат қилиңлар!» – дермиш.

ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ СЎЗ

Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалтам ўзларининг ҳадиси шарифида: «Мин ла ҳаёун вала имонун лаҳв» – деган экан. Бунинг маъноси: кимда уят, ор-номус, ҳас ёўк бўлса, унда имон ҳам ёўк, демакдир. Бундан ташқари, бизнинг козокларда. «Ҳаё кимда бўлса – имон ҳам шунда» – деган мақол ҳам бор. Бу ҳадиси шарифдаги: «Алҳаёйн минал имон»га тўғри келади. Бас, шундан маълум бўлдики: уят деган нарсанинг ўзи имоннинг бир бўлаги экан. Ундай бўлса, уят деганимиз нима ўзи? Буни билмоқ керак!

Бир уят борки баъзи одамлар худди ёп болага ўхшаб подонлик қилиб, оддий гапларни айтишга ҳам уялиб, тортиниб туришади. Ваҳоланки, унинг айтолмай турган гапида на шариатга, на ақлга ва на виждонга зид гап бор. Бундай қилиб ҳеч уяти ёўк нарсадан уялиш – подонликдир.

Чин маънодаги уят эса – ё шариятга, ё ақлга тескари иш қилинса ва шу билан кипи обрўсига доғ тушадиган бўлса, буни уят деса бўлади. Бундай уят икки турли бўлади. Бири шуки – одам ўзи уят бўларлик иш қилмайди-ю, бировнинг қилган уятли ишидан уялади. Бунинг сабаби, ана шу уятли иш қилган одамга нисбатан ачинганликдан бўлади. Бундай пайтда: «Ё тавба, мана бу шўрликка нима бўлди, энди бу ёғи нима бўларкин?» деган каби бир аччиқ туйғу ҳалқумингга келиб тикилади, унинг учун сени кизартиради. Иккинчиси шуки – қилган ишинг ҳам шариятга, ҳам ақлга, ҳам обрў-эътиборга зид бўлади; сен бундай ишни билмасдан, ё ғафлат босиб, ё эса нафс балосида қилиб кўясан. Мана буни чин маънодаги уят деса бўлади. Баъзан бундай қилмишингни бошқа киши пайкамаса ҳам, ўз ақлинг билан толиб, ич-ичингдан ачиниб, ўзингни ўзинг қийинсан. Уялганингдан ер ёрилмайдики, ерга кириб кетсанг; кишиларнинг юзига тўғри қараёлмайсан, азоб чекасан. Бунинг натижасида баъзан уятли кишилар уйқудан, иштаҳадан қолади, ҳатто, чидаёлмай ўзини ўзи ўлдирадиганлари ҳам бўлади. Уят – кишининг ор-номуси, ўз ярамас фазилатларига қарши ички исёнидир. Бундай пайтда тилингга тузукрок бир сўз, бошингга тузукрок бир фикр келмайди. Ҳатто, кўзингнинг ёши билан бурнингдан оққан сувни ҳам артолмай қоласан. Кўзингга ҳеч нарса кўринмайди. Шунчаликка бориб уялган,

ўз айбига ўзи икром бўлган одамни, ўлганинг устига чикиб тепган дегандек, таъна қилиш ярамас одат ва бундай ишни одамгарчилиги йўқ кишилар қилади.

Шу қунларда менинг кўриб-билиб, муомила қилиб юрган кишиларим уялмоқ тугул, ҳатто, қизаришни ҳам билмайди. «Ҳа, хўп, биз айбдор дедик-ку, бўлди-да энди» дейди ё эса: «Хўп, хўп, бунга мен уятли бўла қолай, ўзингчи, ўзинг! Ўзинг ҳам бир вақт шундай қилмаганмидинг?» дейишади. Ғ бўлмаса, «Фалончи ҳам бир тирикчилигини қилиб юрибди-ку, ахир: фалон қилди, гулун қилди, холбуки униқининг олдида меники ҳалво-ку!...» деб, ҳатто, даъво ҳам қилишади. Хўш, буни уялган киши дея оламизми? Борли-ю, уяти бор десак, ҳадис нима дейди бунга, яхшилардан қолган сўзлар нима дейди?

Қани, айтинг-чи: ичони борми, йўқми бундай одамларнинг?!

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ СЎЗ

1. Инсоннинг инсонлиги ишни қандай бошлаганидан билинади, лекин қандай тугатганидан эмас.

2. Кўнглингдаги кўркем ўй оғзингдан чиққач хирала-нади.

3. Сен агар фақат ўзини ўйлайдиган нодонга ҳикматли сўз айтсанг, у сени ё хурсанд қилади ё эса, хафа.

4 Кишига билимига қараб яхшилик қил, ёмонга қилган яхшилигинг бошини га бало бўлиб тушади.

5. Отани боласи бўлма, одам боласи бўл! Одам боласи – элнинг лоласи.

6 Яхши одам кўп сўрайди, аммо, оз берсанг ҳам рози бўлади. Ёмон одам оз сўрайди, аммо, кўп берсанг ҳам рози бўлмайди

7. Ёлғиз бошинг учун меҳнат қилсанг, ўз қорни учун ўтлаган ҳайвоннинг бири бўласан. Инсоний бурчинг учун меҳнат қилсанг ҳа, Яратганининг суйган бандаси бўласан.

8 Сукротга оғу берган. Иоанна Аркни оловга ташлаган, Исони хочга тортиб. Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламни туянинг ўлимтигига кўмган ким? Халқ! Шундай бўлгач, халқда ақл йўқ. Йўлини топ-да, халққа раҳнамолик қил.

9. Инсон боласини замона парварити қилади. Кимда-ким ёмон бўлса, айб замондошларида.

10 Агар давлат менинг кўлимда бўлганида, инсон фарзандини тузагиб бўлмайди, деган одамнинг тилини кесиб ташлардим ..

11. Дунёда ганҳо яшагандан – ўлган яхши Ёлғиз одамни қайғу-ҳасрат босади. Дунёда нимаики бор у яхшиликми, ёмонликми, хурсандчиликми, қайғу-ҳасрағми – ҳаммаси халқда бўлади. Аввалгисига ким чидай олади? Кейингисисиз ким яшай олади?

12. Дунёда ким ёмонлик кўрмаган дейсиз? Умидсизлик бу гайратсизликдир. Дунёда ҳеч муқим нарса йўқ, шунингдек, ёмонлик ҳам мудом бўлмайди. Ахир, қори қалин қаҳратон киш кетидан, кўк майсали, тиниқ сувли ёз келмасму?

13. Баджаҳл одам камга келса, заҳари ичида бўлгани Борди-ю, ҳеч кимга гап бермай, лўлилик қилиб шовқин солса – бу одам ё кўрқок ё эса мақтанчоқ келади.

14. Қувонч ва мағрурлик – мастликдир. Фақат минглап бир кишигина бу нарсадан ўзини эҳтиёт тутиб юра олади.

15. Ишнинг омади – ўз вақти.

16. Буюк мансаб – гўё бир буюк қоя. Унга эринмай, ўрмалаб юриб илон ҳам чиқади, учиб-қўниб юриб қирон ҳам чиқади.

17. Дунё каттақон қўл – Замона эса эсиб турган ел. Олдиндаги тўлқин оғалар бўлса, кетиндаги тўлқин – инилардир. Навбат билан ўлишар, аввалгидай бўлишар.

18. Туядек бўй бергандан, гугмадек ақл берган ортик. Соқолини сотган қаридан, меҳнатини сотган ёш ортик.

19. Мўлтонни мулла эл талар.

20. Ёмон дўст – бир кўланқадир: қуёшли қунда қочсанг ҳам қутулмайсан, булутли қунда эса изласанг ҳам тополмайсан.

21. Дўсти йўқ билан сирлаш, дўсти қўп билан сийлаш. Яхшига яқин бўл, ёмондан – йироқ.

22. Ғайратсиз жаҳл – тул, кайғусиз ошиқ – тул, шоғирд-
сиз олим – тул.

23. Бахтиёр бўлгунингча бахтингни олинг ҳам тилайди,
ўзини ҳам тилайсан. Бахтиёр бўлганингдан сўнг эса – фақат
ўзинггина тилайсан.

Ў Қ Т И З С А К К И З И Н Ч И С Ў З¹

Баъзи бир одамлар фақат усту-бошига зеб бериб,
олифта бўлиб юришни ўнча бир давлат деб ҳисоблайди.
Бу фақат ўзини кўрсағиш, ўзини ўзи боюрга солиш, баъзи
бир ақли кўзига битган аҳмоқларнинг ҳавасини кўзатиб:
«Қани энди бизлар ҳам шундай бўлсак» ё эса: «Худо бизлар-
га ҳам шундай бўлишни насиб этмади» деб куюнтиришдан
бошка нарса эмас. Хўш, бундан нима чиқади? Бирор фойда
чиқадими? Йўқ, албатта! Ахир, ҳосият кишининг сиртида
эмас, ичида бўлади. Кечасию кундузи ўзини ойнага сояган-
ларнинг ақли расо бўлади дейсизми? Ақл ёмонликдан эмас,
яхшиликдан чиқади ва энгу ниятлар йўлида камол топади.

..Ҳаётда инсоннинг муқаддас бурчларидан бири дўст-
ёр орттирмоқликдир. Дўст ўзгаларга яхши муносабатда
бўлсанг ва кўлингдан келганча яхшилик қилсан, меҳр-
окибат кўрсатсанг ортади ва кўпаяди, сен кимга дўстлик

¹ Бу сўз жуда қисқартириб таржима қилинди

килсанг, у ҳам сенга дўстлик қилади: сенга нисбатан ишончи, меҳр-муҳаббати ошади. Агар дўстим кўн бўлсин десаанг, ҳеч кимга душманлик қилма, ҳамда ўзгалар ичида ўзингга оро берма. мақтанма ва ўзингни бировдан ортик санама!

Ўзингни бировдан ортик қўйишнинг уч хили бўлади:

Биринчиси: бирор ёмон иш устида шохид бўлиб турган бўлсанг, унинг сени бузадиган оқибатларидан ўзингни тия ол. Бу сенга яхши фазилат ўрнини ўтайди.

Иккинчиси: ўзингни ўзгалардан ортик кўрсатишга уринишни; бу сенинг одамгарчилигинг йўқлигини кўрсатади.

Учинчиси бировга қасдлик қилсанг, хўрласанг, масхара қилсанг ва қачситсанг -- бу фазилатлар фақат сенга душман ортиради.

Мен бошқалардан ортикман дейиш сени мақтанчоқликка олиб борали. Ҳар қандай мақтанчоқликнинг тагида: «Мен фалончидан ўтиб кетсам экан!» деган каби ичи қоралик, кўра олмаслик одатлари ётади. Ҳаммага маълумки, ҳар қандай кўра олмасликнинг оқибати жанжалга олиб келади. Бу уч хил одатдан холи бўлиш кишининг кўнгли тинч бўлади. Ҳар бир кўнгли тинч кишининг эса – яхши нияти, тўғу ҳис-туйғуси бўлади.

Одамзодни хор қиладиган учта нарса бор. Шундан эҳтиёт бўлмоқ керак! Биринчиси -- нодонлик, иккинчиси -- эринчоқлик ва учинчиси -- золимликдир.

Нодонлик – билимсизлик ва дунёдан хабари йўқликдир. Билимсизлик эса ваҳшийликдир. Эринчоклик – дунёдаги мавжуд ҳамма нарсанинг душманидир. Танбаллик, гайратсизлик, уятсизлик, журъатсизлик, камбағаллик каби нарсаларнинг ҳаммаси шундан келиб чиқади. Золимлик бу инсонликнинг душманидир. Одам золим бўлганида у одамгарчиликдан айрилади. инсонлик киефасини йўкотади ва йирткич хайвондан фарқи қолмайди.

ЎТТИЗ ТЎҚҚИ ЗИНЧИ СЎЗ

Тўғри, қадимги ота-боболаримизнинг илм-хунари, тили, сипоҳилиги ва озодалиги ҳозирги бизларникига қараганда анча тубан бўлган. Бирок шунга қарамай, уларнинг бизларникидан ортиқ иккита одатлари бор экан. Аммо биз ота-боболаримиздан мерос қолган бир қатор ёмон одатлардан аста-секин қутулиб келаётганимиз билан бирга, афсуски, ҳатто, ана шу иккита ортиқ одатни ҳам мутлақо йўқотиб қўйдик. Ҳолбуки, агар биз, гарчанд ўрмалаб бўлса ҳам ўсиб бораётганимиз ҳозирги бир кезде ота-боболаримиздан мерос қолган ана шу иккита яхши одатни йўқотмай турганимизда, балки, бизлар ҳам бошқа халқлар каби эл қаторига қирган бўлармидик? Бирок биз мана шу иккита одатни йўқотиб қўйганимиз учун қилаётган ишларимиз,

касб-юримиз инсон боласиникига эмас, гўё шайтонларнинг ишига ўхшайди. Назаримда: одамгарчилигимизнинг кундан-кунга йўқолиб бораётганлигининг асосий сабаби шу бўлиб кўринади. Хўш, бу икки одаг нималардан иборат?

Биринчидан: аввало, у замонларда эл боши, тўп боши деб аталувчи кишилар бўлар экан. Кўчиш-қўниш, довжанжал масалаларини шулар ҳал қилиб, шулар бошқарар экан. Унга одамлар ҳеч нарса билан ишлари бўлмай, тинч, ўз тирикчиликлари билан овора бўлар эканлар. Шу билан бирга, эл боши, тўп бошилар нима иш қилса, нима қўйса, нима деса ҳам халқ ўшаларнинг айтганларига рози бўлар ва уларнинг қанчалик тўғри, нотўғри иш қилаётганликларини ипидан-игнасигача суриштириб, кегидан қувиб юрмас эканлар. Балки аксинча: «Бош-бошингга бий бўлсанг, ҳеч қаерга сизмайсан, бошлиқларинг бор бўлса, ёнар ўтга қуймайсан...» деб уларни кузатиш, тергаш у ёқда турсин, ҳатто, етмаганини етказиш, нуқсонни бўлса тузагиш, ёмонлиги бўлса беркитиш, яхшилигини ошириш учун тиришарканлар. Улар ўз бошлиқларини гўё бир кучли авлиё деб ҳис қилишарканлар-у, сўнгра улар ҳам шундай бўлишга ҳаракат қилар эканлар. Тўғри-да, ҳаммаси ўз одами, ўз бағри-жигари ва ҳамма мол-дунё ўз мол-дунёси бўлгандан кейин, ҳар қандай раҳбар ҳам ўз халқининг ғамини емай, кимнинг ғамини ейди дейсиз?

Иккинчидан: ота-боболаримиз бизларга нисбатан номусли эканлар. Борди-ю, уларни иззат-хурмат килиб бирор ерга, ёки ишга чакиришса, ўрталаридаги араз, гина-кудуратларга қарамай борар ва жонини фидо қилар эканлар. Улар: «Оға-инининг озори бўлса ҳам, безари бўлмас», «Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирад, тўртовлон тугал бўлса, кўкдагини ундирад», «Йўл қувлаган хазинага йўлиқар, гап қувлаган балога» дейишиб, шу маромда иш тутинар эканлар.

Қани энди, бизда мана шу одағлар борми? Албатта, йўқ? Чунки бу одағлар ор-номусли, бир сўзли одамлардагина мавжуд бўлади. Биз буларнинг ҳаммасидан ажралдик, эндигиларнинг дўстлиги - дўстлик эмас, алдамчиликдан, душманлиги кўнгил қолишдан эмас, балки бир-бирини кўра олмасликдан иборатдир.

КИРҚИНЧИ СЎЗ

Сизлардан бир нарсани сўрамоқчи эдим:

Нима учун бизнинг козокларда ўлганининг ёмони, тиригининг эса ўзгани ёмонлашдан омони йўқ?

Нима учун куч-қуввати қайтган чоллар ёшлар билан муроса қила олади-ю, ammo ўзлари, гарчанд кўпгина генгкурларидан айрилган бўлсалар-да, бир-бирлари билан муроса қилиша олмайдими?

Нима учун ўзга юртлик бировни кўрсак «ёруғлик» деб атрофида парвона бўламиз-у, ўзимизнинг элимиздаги ундан ҳам обрўли кишиларнинг кадрига етолмаймиз?

Нима учун бир сайёҳ ёки йўловчи ўзга юртга борса, ўз элини ўлардай мақтайди-ю, қайтиб келгач, ўша бориб келган ерини, ёлгонни рост қилиб, ўз юртига ҳаддан зиёд қилиб мақтайди? Нега?

Қайси қозокни олиб қараманг, боласи ёш кезида атрофида парвона бўлишади-ю, улғайи андан сўнг совук кўришади? Нега?

Нима учун баъзи одамлар туккан-туғишганлари, яқин ошна-оғайниларининг тўйида, азасида, умуман шунга ўхшаган зарур лозимандаларида қорасини кўрсатмайди-ю, бировларнинг моли-қолини талаб, қароқчилик қилиб, ҳайдаб келайлик, ўғрилик қилайлик деса, жон-жон деб бош кўшади, оёқ-қўли ерга тегмай етиб келади? Нега?

Нима учун пойгага от кўшганинда отингга ёрдам бермаган оғайнинг, олган пойгандан бермадинг, деб ўпкалайди? Нега?

Қадимги замонларда одамлар: фалон вақтда бечора отим пойгада ҳориб келаётганда фалончи ёрдам қилган эди, деб оғайнисининг ўша яхшилигини ўла-ўлгунча айтиб юришар эди. Нима учун энди ҳозир бу йилги қилган яхшилигинг келгуси йилда унутилиб кетади-а? Нега?

Нима учун бой ўгли камбагал бўлиб қолса, меҳнат қилишга уялади-ю, ўғрилик қилишга уялмайди? Нега?

Нима учун иккита яхши бир элда дўст бўлиб, тинч-тотув яшай олмайди-ю, қай-қаёқдаги касам урганлар бири-бири билан бош қўшишиб, тинч-тотув яшашади? Нега?

Нима учун бировга дўстим деб от миндирсанг-у, бошқа бир душманинг келиб унга той миндирса, дархол ўртага совуқчилик гушади, муносабат бузилади? Нега?

Нима учун баъзан ҳар кун айтганингни қиладиган дўстингдан бир кун айтганингни қилган душманини меҳрибон бўлиб қолади? Нега?

Нима учун баъзи бировлар, дўстим ўссин-унсин демайди, балки аксинча, бирон мартабага эга бўлса, унга ашаддий душман бўлиб қолади? Нега?

Нима учун баъзи бировлар изласа ҳам ақл ўргатадиган кишини ҳеч қаердан топа олмагани ҳолда, ўз феъл-атворини илдан-игнасиғача биладиган одамлардан қочиб юради? Нега?

Нима учун одамлар бировниқига меҳмон бўлиб борса, минг қўйли бой бўлиб боради-ю, ўз уйига меҳмон келса, бор молини ҳам яйловга ҳайдаб юборади? Нега?

Нима учун тинчлик излаб топа олмай юрган юрт, тинч яшай бошлаганидан сўнг, дарров ундан зерика бошлайди? Нега?

Нима учун элга пишик одам бийлик килади? Нима учун ҳаётда пишик одамларнинг кўпчилиги камбағал бўлишади? Нега?

Нима учун тўқоқ хотин мағрур бўлади? Нима учун касал киши мард бўлади? Нима учун камбағал киши акс, тақаббур бўлади? Нега?

Нима учун нафсини жиловлаб, ёмон йўлдан қайтган киши ёмон аталади-ю, нафс балосида юрган, мактапчоқ, балохўр, ёмон одам яхши аталади? Нега?

Нима учун козоқлар тўғри сўзга ишонмай, ҳатто, қулоқ ҳам солмай, балки, аксинча, ёмон, ёлғон-яшиқ сўзларни шитса, мойдек эриб, сутдек балкиб, топган-тутгани суваги оқиб кетса ҳам, бундай гапларни тағ-тағига етмагунча кўймайди? Нега?

КИРҚ БИРИНЧИ СЎЗ

Козоқларга ўргатаман, уларни тузатаман, дегая кишига иккита нарса керак.

Биринчидан: ё ҳокимият эгаси, ё эса қўлида ёрлиғи бор киши бўлиши керак. Булар катталарни ўз ҳукмларига бўйсундириб, кичикларнинг қўлидан етаклаб мактаб-мадрасаларга олиб бориб бера оладиган, бирига у соҳада, бирига бу соҳада илм-ҳунар ўрганиши учун йўл-йўриқ кўрсата оладиган ва уларга кетадиган сарф-харажатларни овулда яшов-

чи халк зиммасига солишга қолдир бўлган, ҳатто, қизларни ҳам, ақалли мусулмончилик илмига ўқитиш учун жалб қила оладиган одам бўлиши керак. Шундагина ҳозирги ёшлар ҳунар эгаллаб, замон ўғлини билан оталарининг ўрнини босиб, эл-юрт сал тузалган бўлур эди.

Ёки, иккинчидан: элни тузатаман деган одам катта бой бўлиши керак: у оталарига пора бериш йўли билан болаларини уқишга юбориши ва ҳалигидай илм-ҳунар ўргатиши лозим шундай қилса ҳам эл тузалган бўларди. Бирок, афсуски, бундай куч-қувват, давлат ҳеч кимнинг пешонасига битмайди ва битиши мумкин ҳам эмас. Маълумки, қозоқларни ё кўрқитмай, ё пора бериш йўли билан қўлга олмай туриб, ақл ўргатишинг, айтганингга кўндиришинг ва ўз стагингга қорғизишинг ҳеч мумкин эмас. Чунки ота-боболаридан мерос қолган, сўт билан кириб, қон - қонига синиб кетган нодонлик уларни аллақачон одамгарчиликдан чиқариб қўйган. Улар ўзларининг миш-мишларидан, ғийбаатларидан, ўпкасиши қўлтиклаб ховлиқишларию шовқин-суронларидан бошқа нарсаларни кичик кўрмайди, гап айтсанг укмайди, қулоғи сенда бўлса ҳам, кўнгли бошқа жойда бўлиб, кўзлари алаанг-жалаанг қилиб туради. Хўш, энди нима қилишимиз керак? Нахот шундайлигимизча қолиб кетаверсак!

ҚИРҚ ИККИНЧИ СЎЗ

Қозоқларнинг ёмон ишларга мойил бўлаверишининг бирдан-бир сабаби ишни йўқлигидандир. Ё деҳқончилик билан шу улланишса, ё эса савдо-сотик ишлари билан банд бўлса, эҳтимол, бундай ишларга қўллари гетмасмиди? Улар бундай қилиш ўрнига отлик-яёв у овулдан бу овулга санкиб, бировларнинг от-уловларига ялиниб, овқат илаб, тап пойлаб, ё эса одамзодни йўздан оқдириш учун қувлик-шумлик қидириб, ишсиз-юмушсиз, бекордан-бекорга тентираб юришни ўзларига касб-кор қилиб олган. Ҳалол меҳнат қиламан, мол-дунё орттираман, деган киши учун шундай санкиб, итдан бағтар хор бўлиб юриш муносибми? Яхши бўлса ўз касб-корини ташлаб бекордан-бекорга тентираб юрармиди? Мол-дунёси кўп бойлар молларини чўпонларга, бола-ларга топшириб қўйиб, худо берган давлатнинг роҳатини сурияй, мол-холини ўтирлагани, кароқчига олдиргани ва ита, қушга едирганига рози бўлади-ю, ammo миш-миш гаплардан, бир овулдан иккинчи овулга бориб, қувлик-шумлик қилишдан, текин томоқдан, сафсага сотишлардан қолишга сира ҳам рози бўлмайди. Чунки бундай бемаъни арчиликлар бутун халққа одат бўлгандан сўнг, булар ҳам қўлчиликдан қолишни, тўғри йўл тутишни, тўғри маслаҳат беришни истамайди, аксинча, халигидай яря-

масликларга бош қўшишни ва шундай ишларни қилишни ўзларича афзал кўради...

Мана, шунинг учун ҳам ҳозирги қозоқлар ичидаги «ишга ярайман» деганлари ўзларининг оқдир-қўлдир молини бировларга боқтириб қўйиб, ўзлари сўз пойлашди, текин томоқ қидиришди, эл кезиб санкиб юришади

Бинобарин, бу кунги одамлар учун мол-дунё ҳам, актидрок ҳам, ҳатто, обрў-эътибор ҳам фахр эмас, балки бировларнинг устидан арз-дод қилиш ва ёлгон-яшиқ гапларни гапириб алдай билиш фахр. Буни билган киши, гарчи остида оти, қўлида камчисидан бошқа ҳеч нарсаи йўқ камбағал бўлса-да, эл ичида иззаг-ҳурматда бўлади, қаерга борса гўрдан жой берилади, оғзи ошга, қўли гўштга тегади. Бундай кишилар, баъзи бир лакма бойларга. «Сиз бир оғиз бир нима десангиз бас, бу ёгини биз ўзимизга қўйиб бераверинг, сатқан бир оғиз сўзингиз кетсин!..» деб уларни ҳовликтириб қўйиб, ўзлари шунинг орқасидан ишламай-нетмай обрў орттириб, отини миниб, тўнини кийиб, кунини ўтказиб юраверади.

Бой бўлса ўзининг фойдаси нимаю зарари нималигини ҳам билмайди. Мабодо бир иш бўлиб қолса: «Буни нима қиламиз?» деб яна бояги расво одам билан маслаҳатлашади. У тагин қувлик-шумлигини ишга солади: ёлғиз ўзим маслаҳат берсам экан, маслаҳатчиси кўпайса қадрим кетиб

колади, деб ўйлайди ва: «Э, шу ҳам тапми? Мана буниси бундоғ-у, ана, униси ундок, унга ундок деб қувлик қилинг, бунга бундок деб шумлик қилинг!» деб қай-қаёқдаги бемаъни макр ҳийлаларни ўргатади. Шундан кейин бойни умуман одам боласига ишонмайдиган қилиб қўяди. Кейин, бойга ҳеч ким ишонмайдиган бўлиб қолади. . Оқибат натижада эса, яна бояги расво одам бойга: «Ана мен айтмадимми сизга, у ўзи ундок одам, бу ўзи бундок одам, мана кўрдингизку» деб бойга иши тушган одамларни унга ёмонлаб, ўзи эса бойни ўзига аввалгисидан ҳам кучлироқ ром қилиб олади.

Мана, ҳозирги одамларнинг ақли ҳам, истаги ҳам шундай.

ҚИРҚ УЧИНЧИ СЎЗ

Одамзод икки нарса билан ҳаёт: бири тан билан, иккинчиси - жон билан.

Бу иккаласидан қайси бири одамзоднинг ўзига боғлиғ-у, қайси бири боғлиқ эмас - буни билмоқ керак.

Ичсам-ссам, ётсам-турсам, ухласам дейишлик – бу инсон учун ғайри ихтиёрний эҳтиёж. Озми-кўпми кўрсам-билсам, деб орзу қилиш ҳам даставвал шундай ғайри ихтиёрний эҳтиёждан туғилади...

Энди, ақл-идрок, илм-хунар – булар меҳнат билан топиладиган ва камол топадиган нарса. Одамзод кўч билан

кўриб, кулоқ билан эшитиб, кўл билан ушлаб, тил билан тоғиб, бурни билан хидлаб ташки дунёни танийди. Борликнинг мавжудлиги хоҳ салбий, хоҳ ижобий бўлсин, ҳар нечук кўнгилда ўз аксини қолдиради, яъни таъсир элади. Бу бизга нисбатан ғайри ихтиёрий эҳтиёждир. Уларнинг бири кўнгилда мангу унутилмас яхши хотира, таъсир қолдирса, иккинчиси мангу унутилмай ёмон хотира, таъсир қолдиради.

Бу таъсирлар дастлаб жуда кучсиз ва кўримсиз бўлади. Лекин унга аҳамият берилса, парварини қилинса – бора-бора улгайиб, мустахкамланиб боради. Борди-ю, аҳамият берилмаса, секин-аста йўқолиб кетади. йўқолмаган тақдирда ҳам, заифлашиб, ҳеч нарсага аҳамиятсиз бўлиб қолади.

Кимда-ким кўп билса, ташки дунёдан олган нарсаларини мулоҳаза билан ўришлисини ўриндига, ўринсизини ўринсизга ажрата билса – бундай одамнинг ҳам ақли расо бўлади

«Худой таоло ўзи ақл бермагандан кейин нима қилайлик?» дейишлик, бу: «Худой таоло сен билан мени бирдай яратмади!» дейишликдир. Бу эса Яратганга бўҳтон ёғдириб, ўзини кутқариб қолишликдир. Бу ақлсиз, қилай деса хунари йўқ, нодон одамнинг ишидир. Наҳотки унга худой таоло кўрма, эшитма, кўрган-эшитган нарсангни инобатга олма, ёдинда сақлама деган бўлса? Худо унга ўйин-

кулги, маишат, уйку, мақтанчоклик билан овора бўлиб, қалбингдаги маъжуд бойлигингни сувга окизиб, хайвонлар каторига қўшил деган эмас-ку, ахир!

Баъзи бир одамлар: «Ақл ихтиёрий бўлмаса ҳам, талаб, истак ихтиёрий бўлади, одам истаса ақлни ҳам топа олади. Истаксиз, умидсиз кишида ақл бўлмайди» дейишади. Бу бекор гап. Талаб, истак деган нарсалар ёш болаларда ҳам бўлади. Чунончи, биз юқорида, идрок этилган нарса, аввало, жуда заиф ва кучсиз бўлиб, одам улғайган сари, у ҳам камол топиб боради, деб айтиб ўтгандик. Жон қуввати билан топилган хунарни ҳам қанча парвариш қилсанг – шунча сайқаллашади. Аксинча, унга ахамият бермасанг ва кўнгил бўлмасан, бир кун келиб, ҳатто, уни йўқотиб қўйганингни ҳам, шунингдек, ўзингнинг тамом бошқа одам бўлиб қолганингни ҳам билмай қоласан. Чунки ҳар қандай унутилган хунар: «Мана, мен кетдим» деб хабар бериб йўқолмайди. Бир марта йўқотган хунарингнинг кетига қайта тушсанг – бу аввалгисидан ҳам кийинроқ бўлади.

Жон қувватининг таърифи жуда кенг нарса. Бирок ҳаммасини ёзиб улгуриш кийин. Бу куч шундай кучки, у сени ташқи дунёдан тошган барча билимларингни ўзида маҳкам сақлаб тура олиш қобилиятига эга. Шундай қилиб, биз юқорида киши ўз топган нарсасини мудом парвариш қилиб бормаса, унинг энг нозик томонларини унутиб қўяди.

дедик. Кейинчалик бориб, бу одам, шу хунарини, яъни топган нарсасини саклайдиган жонидан ҳам айрилади. Кейин эса буларни қайта тиклашниш ҳеч иложи йўк...

Бу кувватнинг ичида ортик учта кувват борки, зинҳор уни йўқотиб қўйишдан эҳтиёт бўлиш керак. Уни йўқотган киши одамгарчилигини ҳам йўқотиб, хайвон каторига қўшилиб қолиши ҳеч гап эмас.

Биринчи кувват: буни руслар «подвижной элемент», деб аташади. Бу нима дегани? Бу - кўрган, билган, эшитган нарсаларингни зудлик-зийраклик билан уқиб, фақат уқиш билангина кифояланмай, унинг каердан пайдо бўлгани ва охири нима билан тугагини ҳам мулохаза, муҳокама қилиб кўришга сени мажбур этади. Агар сенда бу фазилат бўлмаса, минг ўқиганинг билан, барибир, одам бўлишинг қийин ва зарур нарсаларни ўз вақтида уқиб ололмай, ваки ўтгач: «Аттанг, бундай қилсам бўларкан! Ундай қилсам бўларкан!» – деб пушаймон бўлиб, мудом ҳамма яхши нарсадан гофил қолиб юраверасан.

Иккинчи кувват: буни руслар «сила притягательная однородного», дейишади. Бу бирор нарсани кўрган, билган, эшитган бўлсанг ва у сенга маъқул бўлса, сен дарҳол у нарсани бошқа нарсаларга ўхшашлиги борми ё йўқлигини, унинг ўхшашлик даражасини текширасан. Ҳар қалай, бу сени қизиқтиради ва сен уни билишга, бошқалардан сўраб

суриштиришга ҳаракат қиласан, унгача эса ҳеч тиниб-тин-чимайсан.

Учинчи қувват: бу ташки дунёнинг инсон қалбига таъсиридан олинадиган яхши-ёмон фазилатлардир. Агар сен қалбингни пок ва тоза тутсанг, ҳамда уни турли-туман нарсалардан, манманлик, мактанчоқлик, мол-дунёнинг кетидан қувиқлик, енгилтаклик ва беғамликдан эҳтиёт сақласанг – унга чизилган ташки дунё таассуротлари ҳам тоза ва равшан бўлади ва бундай таассурот қон-қонингга сингиб, узок вақт эсингда қолади. Борди-ю, қалбингни бояги тўртта ярамас одат билан қирлатиб қўйсанг, у ҳолда қалб оинанг бузилади – борликни ғубор ва кийшиқ қилиб кўрсатадиган бўлади. Ниҳоят, бундай бузиб кўрсатадиган қалб кўзгусидан на келажагинг ва на ўзинишинг учун ҳеч қандай наф тегмайди!

Тана қуввати билан сиргдан топилган нарса сиртда сақланади. Бунинг отини давлат, бойлик деб аташади. Бу қувватнинг ҳам ўзига яраша ташвишлари бор. Агар уни билмасанг, тарбия қилмасанг – бундан ҳам айрилишинг мумкин. Ахир, жон қуввати кашф этмиш нарсалар: ақл-идрок, илм-хунар ҳам қарамасанг, тарбия қилмасанг – сўниб битиши ва сен ундан айрилиб қолишинг мумкин эди-ку!

Шунингдек, ҳар бир яхши нарсанинг ўзига яраша меъёри бор. Агар меъёридан ошиб кетса – у ярамайди. Зотан,

хар нарсанинг меъёрини билиш – бу жуда катта иш, катта ишгина эмас, катта санъат ҳамдир.

Уйланмоқлик ҳам яхши нарса. Аммо кўп ўйлаб хаёлга берилиб кетишлик ҳам ярамайди.

Ичмоқ-емоқ, маншат қилмоқ, кўнгил хушламоқ, севмоқ-севилмоқ, қучмоқ-суймоқ, мол-дунё тўпламоқ, мансаб орзу қилмоқ, ҳийлакор бўлмоқ, алданмаслик – бу нарсаларнинг ҳам ҳаммасининг меъёри бор, меъёридан ошиб кетса расвоси чиқади.

«Ниманинг кизигини кўп кўрсанг, ўшанинг жабрини бир тортасан» - деган қадимги донишмандлар. Боя айтиб ўтганимиз, бизга маълум бўлмиш учта қувватнинг иккитаси, яъни «подвижной элемент» билан «сила притягательная однородного» бу иккаласи бир-бирини а мутлақо алоқадор нарсалардир. Ҳамма фойдали ишлар ҳам шундан келиб чиқади, шунингдек, ҳамма зарарли ишлар ҳам. Мансабпарастлик, мактапчоқлик, баджаҳллик, ёлгончилик ва умуман шунга ўхшаган одамни ақлдан оздириб, ёмон йўлга бошлаб қирадиган ярамас одатларнинг ҳаммаси шундан келиб чиқади. Бинобарин, киши чуқур мулоҳаза юритиб, бундай ёмон одатлардан ўзини имкони борича эрта тугтиб ола билмоқ керак.

Кишига нима фойда-ю, нима зарар эканини ажрим қиладиган куч-ақлдир. Лекин, юкорида қайд этилган ёмон

одаатларнинг барчасини биргина ақл кучи билан даф қилиб бўлмайди. Бунинг учун катта ғайраг ҳам керак. Шундагина бу иккаласи енгилмас куч-қувват пайдо қилади. Агар бу иккови кимда бор бўлса, бунинг устига хали юкоридаги икки қувват қўшилса: нур устига аъло нур: минган отингни каердан солсанг, шу ердан кесиб чиқади. Борди-ю, бу икки куч оз бўлса, ёки бири бор бўлиб, бири йўқ бўлса унда бояги икки қувват тўё эгар-югансиз асов отга ўхшайди. Маълумки, асов от эгасига бош бермайди: у ўзини истаганча тоққа, юшга уриши, сувга, жарга отиши мумкин. Бундай ҳолда эркинг қўлингдан кетади ва ўлгунингча доғда кетасан. .

КИРҚ ТЎРТИНЧИ СЎЗ

Одамзоднинг энг ёмон хунари – талабсизликдир. Аммо талаб қилувчилар ҳам, шунингдек, талабнинг ўзи ҳам бир неча турли бўлади; ҳамда шу талабларнинг кетига тушган одамларга улар бир-биридан аъло бўлиб кўринади.

Инсон боласи хоҳ у талабли, хоҳ у талабсиз бўлсин, унинг табиати бировнинг мақтовини эшитишни хохлаб туради. У қасрда ва қайси соҳада ишламасин, ўз соҳасидаги кишилар билан сирдош бўлади. Унинг учун ўзга соҳадаги кишиларнинг «ха, баракалла!»сини эшитишдан кўра кўпроқ, ўз соҳасидаги кишиларнинг «ха, баракалла!» сини эшитиш! мароклироқ бўлади ва у шуни истайди.

Инсон боласи бирор хунарнинг кетига тушар экан, аввало, ўз кадрини ўйлайди. Баъзи бировлар мол-дунё топиш пайига тушишган. Хасислик, харомлик қилиб бўлса ҳам, мол топсам экан. «Мол топган эрнинг ёзиги йўқ», «Моли борнинг юзи ёруғ» – дейишади. Мол- дунё ҳам фойда, ҳам хосият бўлади, деб ўйлашди. Қозоқларнинг хулқи билан караганда, бу сўз бир ҳисобдан тўғри, бироқ одамгарчилик, ақл нуқтан назаридан караганда эса мутлақо нотўғридир. Мана шу йўлда баъзилар мулла ака, баъзилар эса ҳожи ака аталаман, деб шу ҳаракатда юришибди...

Ушбу кунда уларнинг излаб топган талаблари ўқиш, ўрганиш натижасида топилган талаблар эмас, балки одамлар юзасидан ўрганилган талаблардир.

Китоб орқали ўрганиладиган хунар учун, аввало, қалбини пок сақлаш, ундан кейин эса, тоат-ибодат қилиш керак. Борди-ю, қозоқларнинг юзига қараб хунар ўрганмоқчи бўлсанг, унда шу хунарингдан қолма, тоат-ибодат қилиб овора бўлиб юрма, сенинг қалбингнинг пок экандигини ким кўриб ўтирибди, дейсан! Бироқ қалбинг тоза бўлмагунча топган-гутганингда қуваг-барақа бўлмайди.

Энди, бундан буён мана шу гапларга қараб иш тутсанг янглишмайсан.

КИРҚ БЕШИНЧИ СЎЗ

..Инсон фарзандининг камолои даражаси – унинг мухаббат, адолат ва ҳис-туйғу эгаси бўлишлигидадир. Бу фазилатларнинг керак эмас жойи йўқ, шунингдек, булар иштирок этмайдиган жой ҳам бўлмайди.. Айғир ўз биясига эга бўлиши учун ҳам мухаббат, ҳис керак. Бу адолат, мухаббат, ҳис кимда кўпроқ бўлса – ўша одам олим, ўша одам оқилдир. Биз ўз-ўзимиздан илм кашф қилолмаймиз, балки яратилиб қўйилган нарсаларни кўриб, сезиб, ҳис қилиб, ақл мезонида ўлчаб, кейин илмга айлантирамиз.

(1890–1898)

ҚОЗОҚ ХАЛҚИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ БОРАСИДА МУХТАСАРА СЎЗ¹

Бизнинг халқининг ихлоси отасини араблардан чиққан дейишни, ёки Баний Исроилдан² чиққан дейишни ҳуш кўралигандай. Униси ҳар нима таворихдан³ хабар тегса, шу томонлардан текканлигидан, яқин ислом дини бурунги ота-боболарни унуттириб, диндошларни яқин кўрсати олигидан ҳамда ортги томони хабарсиз қоронғиликда қолганликдан бўлган иш. Ҳаммага маълум, аввалда одам болалари бул қуши ўринларига икки томондан тўлкиниб⁴ келганлиги. Бири Ҳиндистон тарафидан; у ёқдан келган халқларнинг қўни билимчи юрт бўлиб, эртароқдан илм-фанта ханас

---

¹ Улуғ келюк шоири, мутафаккири, донишманди Абай қаламига мансуб ушбу асар ўзбек тилига биринчи бор таржима қилинаётгани сабаб, илоҳ ўрнида қуйидагиларни айлиб ўтишни лозим деб ўйладик. Таржимда Абай текенкасига, сўз бойлигига, ифода услубига ҳос бўлган ўринларни ўзгартирмасликка ҳаракат қилинди. баъзи сўзлар маъносини тўлароқ ва тегароқ аниқлаш учун шу сўзнинг эквивалентини, маънодошини қавс ичида келтириб ўтдик. Умуман олганда, маъкур асар Абайнинг тарихчи, этнограф, қағиткулоқ (қувван ҳофизаси қучли) шахс бўлганлигидан ўқувчини хабардор қилиш билан бирга, Марквятий Осиелаги туркий халқлар тарихига назар ташланганлиги жиҳатидан ҳам муайян қизиқиш уйғотиши шубҳасиздир (Таржимондан).

² *Бани Исроил* Мусо алайҳиссалом пайгамбар қилиб кўборилган қавм.

³ *Таворих* «тарих» сўзининг қўплик шакли.

⁴ Тўлкиндай оқиб.

қилганлар, (ўзларининг) қайдан чиққанлигини билганлар. Иккинчиси – мўнғул томондан келган, улар вақтларининг кўпини илмсизлик билан ўтказиб, таворихларини геран билмай, туби¹ эътиборсиз қолиб, ота-боболарини оқсоқолларининг айтиши билан, оғзаки хабарлардан билганига каноат қилиб юришган. Шунинг бири, яъни ўша мўнғулдан чиққан халқнинг бири – бизнинг қозоқ. Бизнинг халқнинг мўнғулдан чиққанлиги бизга уят эмас, балки бизнинг билимсиз-илмсиз қолмоқлигимиз уят.

Қалмоқнинг тўрт отасининг бири – Хазар Ўша Хазардап уч отанинг ўғли форелар юртида қолиб эди: Қажар, Афшар, Учтошли деган. Ўша кизилбош, дунёдаги эски подшоаларнинг сарқити – Қасирай Ажам юрти ўша. Бизнинг қозоқнинг Амударёдан қўрқиб қочиб келиб, Сирдарёнинг оёғида қалмоқдан енгилиб, «Оқтовон чувиринди»², қўрадиган сабаби Нодирдан қочаман деб бўлган. Ўша Нодир – Афшардан эди. Ушбу қунги Носириддиншоҳ – Қажардан чиққан кппи. Ким етса (изланиб етиб борса), топади, ҳаракати билан стади. Уларга отанг қалмоқ деб ким бўғот бўлади?

Қайдан чиққанлиги, асли.

² «Ақтабан чубиринди» – 1723 йилги жўнғор босқинчиларининг қозоқ далаларига бостириб кириши воқеалари халқ орасида шундай айтилади.

Эсда йўк эски маҳалда мўтулдан бир татар аталган халк бўлинган (ажралиб чиккан) экан. Хитойлар «таган» деб ёзади. Асл туби козокнинг – ўша татар. Шу кунларда ҳам козокнинг тўра (аслзода) насллари ўзларини ўзлари «биз – татармиз» деб айтишади. Униси «биз келимсоқ (келгинди) эмас, тубсиз эмас, гоза тухуммиз» деган сўз ўрнига айгилади, татарнинг ким эканлигини билганлигидан айтгани эмас (бу).

Ушбу кунда кунчиқар Сибирда козокнинг дини исломга киролмай қолган оғайнилари бор Тилидан, одатларидан, кўринишидан қариндошлиги аниқ билиниб туради. Айниқса, «Енесайский губерне»¹нинг Минусинский уездида «ясишпай татар» номи бир халк бор. Қозокни ўзига оғайни тутати, дейишади, кўрган одам ҳам уларнинг бир тухумдош эканлигига талашмайди. Тагин ҳеч бир козок қирғиз билан козокнинг бир тухумдош эканлигига талашмайди. Ўша қирғизни хитойлар «брут» деб атади, ўз таворихларида бунинг сабабларини, пима учун «брут» деб аташни билдим деган (одам)ни ҳеч кўрмадим.

Бизнинг қозоклар Бийсқадаги, Кузнецкийдаги қалмоқларни «билеут» дейди. Менинг фикрим: ўша «билеут», «брут» битта сўздан чикканми, дейман, улар ҳам қирғизларнинг наслидан бўлмоғи ажабланарли эмас. Ўша

¹ Губирне - русча «губерния» сўзининг бузилган шакли

татарлар уришқоқ, овчи, нима бўлса, шуни кийиб, нима топилса, шуни ичиб-сб юрадиган бир турпойи (Ўжар) халк экан. Уларнинг ўрни Енесей, Анқара сувининг бош томонида бўлибди. Шулардан овчилар йил юриб, икки йил юриб қайтадиган одатлари бор экан. Ўша овчилардан эшитган, кўрган хабари билан, бурун кўрмаган ери а, бўлмаган мактов айтиладиган одатига кўра, кипи оз, ёзи кўп деганларига аввалдан ўзлари ер чорвасини¹ қилмай, мол сакловчи халк бўлгани учун, «мол боқишга яхши ерга борамиз», дейишиб, бу ёққа қарай неча маротаба халқи (йўлга) чикибди. Шуларнинг бири бизнинг козок экан. Қайси йўл билан келганлиги, қанча йилда келганлиги маълум эмас. Ҳайтовур, Олатоғнинг бўктари а келиб, маконлаб тўхтаганлар

Нариги томон бурундан уйғур насли халқнинг жойлашиб, эгаллаган ери бўлиб, ундан нарига бора олмаганлар Уйғур халқининг хони ўзига қарайдиган халқларга ҳисоблаб юраверган. Булар ҳам бўйсундик дейишса-да, ичларидан душман бўлиб юраверганлар Аввалдан ўзини ўзи бийлаб, озод-эркин юрган халк, биратўла бировга бўйсунгани оғир кўрибди. Тубида улар ҳам мўнғул насли бўлишса ҳам, буларга ёт кўринибди. Ўша пайтларда араблардан Ўрта Осиёга дини исломни ўргатувчи (тарғиб қилувчи)лар кўп аскарлар билан келиб, халқни янги динга қаратиб юрган-

¹ *Ер чорваси* – бу ерда экин-тикин, дехқончилик деган маъноларда.

ларида Қутайба исмли киши Қашқаргача келиб, халқни исломга кўндирганида, булар ҳам мусулмон бўлдиқ дебди. Шундай қилсалар ҳам, бурундан бахши-фолбинларга ишониб, ўтга, чирокқа (нурга) топинадиган одатларига кўра исломга тез тушуниб кета олмабди. У кезде чала-чулпа хат танийдиган кишиси бўлса - уни «абиз» деб аташар экан «Абиз» деганлари - қадимда шомонларнинг ўз муллаларига кўядиган оти экан. Дунёда нимаки нарсанинг сабабига кўзи етмаса, шу нарса худонинг қудрати ила бўлиб турибди деб, дин тутинадиган одатларининг саркинини (қолдигини, натижасини) биз ҳам ҳар жой-ҳар жойда кўрганимиз бор: келин тушганда улкан уйнинг гулханига мой куйиб, «Ўт Она, Мой Она, (ўзинг) ёрлака!» дегизиб, бош урғизиб (тавоф қилдириб), уйга киритгани каби. Ёки, «ўлган (одам) арвоҳига бағишладик» деб, чирок ёкканлари каби. Ёки, ёт пайги аяваллари булут гуркираганда хотинлар чўмич билан уй сиртини уриб, «Сут кўп, кўмир от!» деганлари каби. Бунга ўхшаган иримлар кўп эди, худога шўкур, бутунги кунда йўқолиб бораётганга ўхшайди.

Ўша араблар кўчманчи халқларни «хибаи» деб, «хузаги» деб атабди. «Хибаи» дегани кигиз чодир билан юрувчи дегани экан. «Хузаги» дегани ўз юртида «жани хузаги» деган кўчманчи халқи бор экан, шунга ўхшатиб айтган экан. Ўша вақтларнинг бир қони кўчиб келаётганда буларнинг тирков-

ли туясили кўриб, «мана, мановилар чиндан ҳам қаз-ок (ғоз-ок) экан» дебди, атайин қайтиб келаётган ғозга ўхшайди-ёк экан деб. Шу билан булар ўзини ўзи ҳам, ўзга юртлар ҳам козок деб атаб кетибди, бурун ўзларини «улус» деб атаб юраверар экан.

Уша даврда «Наврўз» деб аталган бир баҳорий байрам бўлиб, наврўзлама киламиз деб, (одамлар) тўй-томоша ўтказар эканлар. Уша кунни «улуснинг улут кунни» дейишар экан. Бугунги кунда бу сўз Қурбон ҳайитига айтилади. У пайтларда янги динга киргандан кейин, энди бир Бухородан бошқа шаҳарларнинг ҳам, ер-сувларнинг ҳам, халқларнинг ҳам бурунги номлари бузилган. Шу сабаб бўлса керак, хайтовур шундан сўнг козок (деб) аталибди.

Бул козок Олатоғ бўктарида юрганида қўшниларида кўриб, экин-тикин каби, савдо-сотик каби ишларга ҳам айланишган экан. Ўзларини ўзлари «кўнғир козокмиз, қора козокмиз» дейиши – «козок бойини боласимиз» дегани, ўша пайтдагина бироз мўминлик билан турган кечи бўлса керак.

Кирғин ва кирғиз деб уйғур хонларидан бири ном қўйган. Уларнинг отлиқ лашкарининг олдида юрадиганлари шулар бўлиб, кирғиз деб аталган. «Ўлдир, йўкот», яъни душманли қирувчи деган (маъно)дан қўйилибди. У пайтларда тинч яшаган козокнинг: «Арвоҳ (қабр)ни ҳатлаган ўнгмайди»,

«Эр озиғи билан бўри озиғи йўлда» деб, «Отланиб бориб йилки олган, от устидан уйқу олган» деб, баримтачини' мактаб, бузилган кези Чингиздан кейинги воқеалар бўлса керак

Қачонки мўғулдан Чингизхон чикканда, козоклар «кутлуғ бўлсин»га борибди. Бирок қай ердалиги маълум эмас, шундай қилиб, ўша Чингиз тоғида, лашкарлар Қоравул ўзанининг бўйида ётиб, ўн икки уругдан киши мўнғулнинг ўз конуни бўйича «хон» деган улкан бийикнинг² бошида, оқ кигизга Чингизни ўтирғизиб хон (қилиб) кўтарган дейишади Тоғнинг Чингиз номи билан ағалиб, бийинги «хон» деб аталишининг сабаби ҳам шу бўлса керак

Ўшанда ўн икки кишининг бири қозоқдан Майкибий деган киши экан. «Тугал сўзларнинг туби бир, туб отаси Майкибий» деган мақол бўлган. Майки -- ўша киши экан. Чингиз оломончиликка³ отланиб, лашкар тортиб чикканда аскарларининг кўпи татар экан дейишади. Ёунинг сабаби: мўнғиллар ўзлари татардай очликка, сувсизликка, иссиқ-совуқка чидамли бўлмаса керак Қозокнинг (хам) урушга ярқли одами Чингизнинг аскарига кўшилибди, буларга

¹ Баримта -- ёвлашган томоннинг ёки одамларнинг тўрлик билан бири-биридан мол ҳайдаб келиши. Баримтачи -- шу жанжалда иштирак қилувчи.

² Бийик -- телалик, баяндлик, тоғ усти.

³ Оломончилик -- босқинчилик, юриш.

Чингизнинг Жўжи деган катта ўгли бийлик (раҳбарлик) қилибди.

Аввал Кўрхонни ўлдириб, уйгур юртини олибди, ундан кейин Осиёнинг теранига (ичкарасига) қадар эниб (кириб) борибдилар. Сабаби, козоқда мақол (нақл) бўлиб қолган «Илон йили жилис¹ бўлди, йилки йили уруш бўлди, қўй йили зангар тўкиш (учрашув, дучлашув) бўлди» дегани, «Самарқанднинг сар (сарик) йўли, Бучанойнинг тор йўли» дегани бари Чингизнинг сафарини кўрсагадиган сўз. Буланай деб Ҳимолайни айтганими, Ҳиндукуш тогиними? Ҳайтовур, бир тоғни айтган сўз экинчилиги «Буланайдан улкан тоғ бўлмас, буландан² улкан оғ бўлмас» деган мақолдан маълум.

Шундан сўнг булар бурунги Олатоғни қолдириб, Тошкент тевагагидаги тоғларни мақон қилган. Қайсисида қанча юрган, қайсисида аввал, қайсисида кейинроқ юрган аниқ маълум эмас. Бу ерга келганларидан сўнг, уларни Чингизнинг Чигатой деган боласининг насллари бийлаб (раҳбарлик қилиб) турибди. Чигатой наслининг хони Тошкентда туриб, бир инилари буларни бийлайди экан. Шундаги бийлаган хонлари, бийлари буларни ҳеч бир гўғри ҳаракатга (ишга) тушунтирмай (йўлламасдан), доимо баримта, мол хайдаш,

¹ Жилис - босқин, ҳужум.

² Булан - овланадиган хийик ёки бугунинг бир тури. оғ.

овул чопиш, гоҳ у эл, гоҳ бу эл билан ёвлашмок, кирличок бўлиб кул кечириб, бошка касб-хунарга ўргана олмай, ўзлари ҳам кашшок бўлган, ўсмаган (ривожланмаган) ҳам Бугун биронни ўзи талаб, кириб келса, эртасига бирон уни талаб, кириб кетаверган. «Эр каби бориб, ит каби кочиб» юриб, молини, бошини ёвдан ҳимоя қилишнинг маънисини ҳам билмаган. Қозокнинг бор қаттиқ¹ ўса бошлагани куба² қалмоқнинг юрти бузилганидан сўнг, ўша Сариоркага³ келиб ўрнашанларидан сўнггина бўлди. Ундан буруниси (аввалги ҳаёти) «Бориб ёвдан киз оikelиб хотин киларсан, ё отангни ўлдириб, янгангни оларсан» деган мақолга ўхшайди.

Амир Темур наслидан Умаршайх (мирзонинг) боласи, машҳур Бобур подшонини онаси билан бир туғишган икки бовури (кариндоши) бўлган Катгаси Тошкентда хон бўлиб, кичиги қозокни бийлаган. Булар Чигатой наслидан Юнусхоннинг болалари бўлган. Қозокни бийлаганининг исми Аҳмад экан. Уша пайтда отланиш⁴га яроқли қозоқдан уч юз аскар чиқибди, уч юзбошига бийлатибди. Ҳар юзнинг халқи ўз интимоги (иттифоқи) билан бир туғишганга ҳисоб

¹ Бор қаттиқ — бор куч билан, жуда.

² Куба — жангари, урушқок, жанговар

³ Сариорқа — манъит номи, ўлка номи

⁴ Отланиш — ҳарбий сафар, сафарбарлик, уруш гадориги

бўлибди. Қозокларнинг «Уч юзнинг боласи» дейиши – шундан.

Аҳмадхон калмоқни кўп чошибди, кўп кирибди. Қалмоқ (унинг) раҳмсизлигига қараб «манов бир олачи бўлди-ку» дебди, «жон олувчи бўлибди» дейишининг ўрнига. Шунини учун у одам Алаша (Олача) хон аталибди. «Бобурнома»да шундай ёзилган. Шундан сўнг эса «бу номни калмоқ кўрккани учун кўйди-ку, энди сизлар чопган вақтда «алаш-алаш» деб урон-сурон солинглар» деб буюриб, буларга айғай (хой-хуй, жар) солганда, кўп жоннинг айғайи билан «алаш-алаш» деб (бўлиб) кетибди. Шу-шу, «Алаш-алаш» бўлганда, Алаша хон бўлганда калмоққа нималар қилмадик-а?¹» дейишиб, «урони алаш бўлган қозок» деб аталганининг сабаби шу экан.

Булар Чигатой наслига қараб юрганда² Жўжи насли ўзбек халқини бийлаб юрган экан. Ўша Жўжининг Сибан ёки Шибан деган боласининг тухумидан бир атоқли Шайбак деган хон чиқиб, Амир Темур тухумидан Ҳирот, Бухоро, Самарқанд шаҳарларини тортиб олиб юрганда, охирида буларнинг олдидан Алашахон Тошкентдаги Жанқехон деган билан қўшилиб, қалин (кўп) аскар билан

---

¹ Урон (Урон) жанг маҳали жангчилар шу сўзни айтиб-кичқириб, жангга хирганлар. Парол сўз Бир-бирини ганиб олиш учун шу сўз айтілади.
² Яъни, буларни Чигатой наслидан бўлган хонлар бошқариб юрганда, демоқчи

чиқиб. Ўратепада енгилиб, оға-ини икковини ҳам, бола-чакаларигача Шайбакхон ўлдирганда, бизнинг козок «биз аввалдан ўзбек юрти билан отадош эдик, яна ҳам (бунини устига), Чингизхон тирик кунда бизни Жўжига топшириб эди, сарт -- садагам, ўзбек -- ўз оғам» деб. Шайбакка караб кетибди

Ўша сўз шу бутунгача мақол бўлиб қолган Шундан кейин бизни қайтиб Чигатой гуҳуми бийлаган эмас. Шундан сўнгги бизнинг хонимиз, гўраимиз бари-да Жўжи наслидан бўлиб қолган

МУНДАРИЖА

Қозоқ халқининг улуғ намояндаси. Қалдибек СЕЙДАНОВ..... 3

ШЕЪРЛАР

Бургутчи. <i>Үйгун таржимаси</i>	20
«Порлаган ок кумушдвй кені манглайли...». <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	23
«Ёшлиқдан билим излаб югурмадим ». <i>Миртемир таржимаси</i>	25
«Йигитлар ўйин арзон, кулки киммат ». <i>Ғулом Шоди таржимаси</i>	26
«Қаридик, гамга богдик, уйқу сергак...» <i>Үйгун таржимаси</i>	32
«Қозогич, шўрлик юртим, вайрон юртим!...» <i>Миртемир таржимаси</i>	35
«Бозорга қараб турсам, ҳар ким борар...». <i>Үйгун таржимаси</i>	37
«Поншо худой, сиғиндим. <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	38
«Хўп ўйландим, тўлғандим...» <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	39

«Ин гернатда ўқийди...». <i>Музаффар Аҳмад</i> <i>таржимаси</i>	41
«Бойлар юрар йикқан молин кўргалатиб ..». <i>Музаффар Аҳмад</i> <i>таржимаси</i>	45
«Кўнглим қайтди дўстдан-да, дўшмалдан-да...». <i>Музаффар Аҳмад</i> <i>таржимаси</i>	46
«Улан – сўзнинг пошшоси, сўз сараси .» <i>Миртемир</i> <i>таржимаси</i>	49
«Қалин соч орқасига тушган ўрим...». <i>Абдулла Рўстамов</i> <i>таржимаси</i>	52
«Гришмас қора кўнглим не қилса ҳам ..» <i>Абдулла Рўстамов</i> <i>таржимаси</i>	53
«Мен ўлани етмайман эрмак учун». <i>Миртемир</i> <i>таржимаси</i>	54
«Қалбингда ўтинг бўлса...» <i>Ғузлам Шоди</i> <i>таржимаси</i>	56
Ингит сўзи. <i>Уйғун таржимаси</i>	58
Қиз сўзи. <i>Уйғун таржимаси</i>	60
«Маст бўлади бўлисинг...» <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	62
Қуз. <i>Миртемир таржимаси</i>	65
«Ёз кетди, кишининг боши, дала бежой». <i>Миртемир</i> <i>таржимаси</i>	67
Кўклам. <i>Миртемир таржимаси</i>	69
«Судувлар сараси ..» <i>Миртемир таржимаси</i>	72
«Талай сўз булдан бурун кўн айтилганман». <i>Уйғун таржимаси</i>	76
«Сяғи тили сўзсиз тил...». <i>Миртемир таржимаси</i>	77

«Баъзи ўсмир ёшлар хафа килар. ..» <i>Асқад Мухтор таржимаси</i>	78
«Оч киши тинчланварми тўймагунча . ..» <i>Миртемир таржимаси</i>	79
«Ёшлик ўтди, билдингми?...» <i>Миртемир таржимаси</i>	81
«С'оатнинг чиқиллаши эмас эрмак.» <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	82
Рахимчолга. <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	83
«Молга дўстнинг гами йўк молдан бошка. ..» <i>Уйғун таржимаси</i>	84
«Қурук хой-хув бакирган». <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	85
«Мен бўламан» деманглар...». <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	86
«Мен салом ёзаман ...». <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	87
«Оркам-ай, мен илламай юраман кўп...». <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	88
«Хаста юрак уради хеч шошилмай...» <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	89
«Ўсингда борми еш кунинг? ...». <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	90
«Юракда кўп газна бор, бари яхши ...» <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	91
«Кўрагим менинг кирк ямок...». <i>Рахўқ Абдурашидов таржимаси</i>	92
«Ошиқлик излаб тентима...» <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	93

«Нурли осмонга янтилиб ўсгансан сен...». <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	94
«Бугинсиз тилинг...». <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	95
Эшак. <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	96

ПОЭМАЛАР

Мавсуд. <i>Миртемир таржимаси</i>	100
Искандар. <i>Уйғун таржимаси</i>	106
Азим ҳикояси <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	113

НАСИҲАТЛАР

45 қора сўз. <i>Носир Ф(О)ЗИЛОВ таржимаси</i>	138
Қолак халқининг келиб чиқиши борасида мухтасар сўз. <i>Музаффар Аҳмад таржимаси</i>	232

Адабий-бадий нашр

**АБАЙ
ЁРКИН ЮЛДУЗ**

Шеърлар, поэмалар, насихатлар...

Мухаррир *Рауф СУБҲОН*
Мусаввир *Э. Абдикайырова*
Бадий муҳаррир *Ш. Ходжаев*
Техник муҳаррир *Т. Харитоновна*
Кичик муҳаррир *Д. Холматова*
Мусахҳих *С. Салохутдинова*
Компьютерда тайёрловчи *Б. Дулианова*

Нашиёт лицензияси А1 № 158.14.08.2009.
Босишга 2015 йил 10 июлда рухсат эгилди. Бичими 60x100^{1/32}.
Офсет коғози. «Times New Roman» гарнитурасида офсет усулида
босилди. Шартли босма табоғи 8,60 Нашр табоғи 7,48.
Адади 1000 нусха. Буюртма № 15-511.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O'zbekiston»
нашиёт-матбаа ижодий уйи. 100129. Тошкент,
Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10
e-mail: iptduzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

193000

4 ✓

TO THE KISTON

ISBN 978-9943-28-345-9

9 789943 283459